



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

BOSNA-HERSEK’TE TERSİNE GÖÇÜN

DİNİ VE TOPLUMSAL YAPIYA ETKİSİ: JANJA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DŽENAN KARASALİHOVIĆ

BURSA 2020



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

BOSNA-HERSEK'TE TERSİNE GÖÇÜN
DİNİ VE TOPLUMSAL YAPIYA ETKİSİ: JANJA ÖRNEĞİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DŽENAN KARASALİHOVIĆ
Orcid: 0000-0003-0305-2415

Danışman:
PROF.DR. VEJDİ BİLGİN

BURSA 2020



BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28/09/2020

Tez Başlığı / Konusu: **Bosna'da Tersine Göçün Dini ve Toplumsal Yapıya Etkisi: Janja Örneği**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 120 sayfalık kısmına ilişkin, 28/09/2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Dzenan Karasalihovic
Öğrenci No: 701821015
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı: Din Sosyolojisi
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman:

Prof. Dr. Vejdi BİLGİN

28.09.2020

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Bosna-Hersek’te Tersine Göçün Dini ve Toplumsal Yapıya Etkisi: Janja Örneği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza



Adı Soyadı : Dženan Karasalihović

Öğrenci No : 701821015

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Sosyolojisi

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Dženan Karasalihović
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Sosyolojisi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi+107
Mezuniyet Tarihi : / / 2020
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Vejdi Bilgin

Bosna-Hersek'te Tersine Göçün Dini ve Toplumsal Yapıya Etkisi: Janja Örneği

Semberija bölgesinde bulunan Janja kasabası Bosna-Hersek'in kuzey-doğusunda 1992 yılında başlayan savaşta işgal edilmiş, sonrasında Boşnaklar tehcir edilmiştir. Belirli bir süre sonra Dayton Antlaşması gereğince tüm göçmenlere evlerine geri dönme hakkı tanınmış ve böylece Boşnakların Janja'ya kitlesel tersine göçü başlamıştır. Janja kasabası, tersine göçün en yoğun yaşandığı yerleşim yerlerinden biridir. Savaşta yok olan dini ve sosyal yaşam bu göç hareketi ile yeniden canlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada göç kavramı, göç kuramları ve göçün etkilerine yer verildikten sonra gözlem ve derinlenmesine görüşmeler yapılarak dini ve sosyal yapının göç öncesi ve sonrası durumu karşılaştırılmış ve tersine göçün etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Din, Bosna-Hersek, Boşnaklar, tersine göç

ABSTRACT

Name and Surname : Dženan Karasalihović
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : Sociology of Religion
Degree Awarded : Master
Page Number : xi+107
Degree Date : / / 2020
Supervisor : Prof. Dr. Vejdi Bilgin

The Effect of Reverse-Migration on Religious and Social Structure in Bosnia and Herzegovina: The Case of Janja

The town of Janja, located in the Semberija region, was occupied in the war that started in the north-east of Bosnia-Herzegovina in 1992, after which the Bosniaks were deported. After a certain period of time, in accordance with the Dayton Agreement, all immigrants were given the right to return to their homes, and thus, the mass reverse migration movement of Bosniaks to Janja began. The town of Janja is one of the most intense settlements for reverse migration. The religious and social life that was destroyed in the war was revived with this migration movement. In this context, after the concept of migration, migration theories and the effects of migration are included in the study, the effects of reverse migration are determined by comparing the old religious and social structure with the reverse migration. Relevant literature review, observation, and in-depth interviews with Janja Bosniaks were conducted to determine the effect of reverse immigration on religious and social structure.

Keywords:

Religion, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, reverse migration

ÖNSÖZ

1992 yılında Bosna-Hersek'te başlayan savaş dolayısıyla birçok Bosnalı ana yurdundan göç etmiştir. Bosna-Hersek'in kuzey doğusunda bulunan Janja (Yanya) kasabası Sırp güçleri tarafından işgal edildikten sonra Janjalı Boşnaklar için de zorunlu göç süreci başlamıştır. Daha sonra zorunlu göç organize edilmiş bir tehciye dönüşmüş, dolayısıyla Janja'da çok az sayıda kişi kalmıştır. Nüfusun çoğu göçmenlik hayatını Tuzla bölgesinde veya Almanya, Avusturya gibi Avrupa ülkelerinde geçirmiştir. 1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması gereğince mültecilerin eski yerleşim yerlerine geri dönebilmelerine imkânı sağlanmış ve böylece Boşnakların Janja'ya tersine göç süreci başlamıştır. Tersine göç 1997'den itibaren kısmen başlamış olsa da en yoğun göç dalgası 2000-2002 yıllarında yaşanmıştır. Janjalı Boşnakların tamamı memleketlerine dönmemiş olsa da tüm vatandaşlar eski mülkiyetlerini geri alabilmiştir. Tersine göç sayesinde savaşta yok olan dini ve sosyal hayat yeniden canlandırılmıştır. Savaşta yıkılan camilerin yeniden inşası da Müslümanlar için önemli bir motivasyon kaynağı mesabesinde olmuştur.

Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmada literatür taraması, gözlem ve derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Birinci bölümde göç kavramı, göç kuramları ve göçün etkilerine yer verilmiş; ikinci bölümünde ise eski dini ve sosyal yapı tersine göçten sonrası ile karşılaştırılarak tersine göçün etkileri tespit edilmiştir. İkinci bölümde ilk olarak Janja'nın savaştan önceki dini ve sosyal hayatına yer verilmiştir. Daha sonra kronolojik bir şekilde savaş dönemi, zorunlu göç, göçmenlik hayatı, tersine göç süreci ve tersine göç sonrası Janja'da dini ve sosyal hayat ele alınmıştır. Tersine göç sonrası dini ve sosyal yapıyla ilgili dini kurumların ihyası, dini inanç ve uygulamalar, İslam geleneği ve yeni İslami akımlar, milli bilincin inşası, ayrımcılıkla mücadele, eğitim sürecinde karşılaşılan problemler ve Ortodoks Hristiyanlarla ortak inanış ve uygulamalar incelenmiştir.

Ailesiyle 2002 yılında Janja'ya tersine göç süreci yaşayan ve çocukluğunu Janja'da geçiren bir Janjalı olarak bu başarılı tersine göç hikâyesinin sosyolojik açıdan araştırılmasına katkıda bulunan tüm Janjalılara, özellikle de görüşmelere katılanlara, çalışmalarım sırasında bana maddi- manevi her türlü destekte bulunan ve Janja'da yaşayan değerli aileme teşekkür ederim. Bu çalışmanın konusunun belirlenmesinde ve

araştırmanın yürütülmesinde emeği geçen, kıymetli tavsiyeleriyle beni yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Vejdi Bilgin'e en derin teşekkürlerimi arz ederim.

Dęenan KARASALIHoviĆ

Bursa 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
FOTOĞRAF LİSTESİ	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1
1.ARAŞTIRMANIN ARKA PLANI	1
2.ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	2
3.PROBLEM ve ALT PROBLEMLER	2
4. YÖNTEM ve VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ.....	3
5.KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
KURAMSAL ÇERÇEVE	
1. GÖÇ KAVRAMI	5
2.GÖÇ TÜRLERİ	9
2.1. İç Göç.....	10
2.2. Dış Göç.....	11
2.3.Zorunlu Göç (Tehcir)	12
2.4.Tersine Göç	13
3.GÖÇ KURAMLARI	14
3.1.Ravenstein'in Yedi Göç Kanunu	14
3.2.Kesişen Fırsatlar Kuramı.....	15
3.3. Petersen'in Göç Türleri	16
3.4.İtme-Çekme Kuramı	18
3.5.Ağ (Network) Kuramı	19
4.GÖÇÜN BİREY VE TOPLUM HAYATINA ETKİSİ	20
4.1.Psikolojik Etki	20
4.2. Toplumsal Etki.....	22
4.3.Ekonomik Etki.....	23
4.4.Kültürel Etki	25
4.5.Dini Etki	28

İKİNCİ BÖLÜM

YUGOSLAVYA'DAN TERSİNE GÖÇE KADAR
JANJA'DA DİNİ VE TOPLUMSAL YAPI

1.BOSNA SAVAŞI ÖNCESİ JANJA'DA DİNİ VE SOSYAL HAYAT	33
1.1. Etnik Topluluklar Arasındaki İlişkiler	35
1.2. Dini Hayat.....	38
2.BOSNA SAVAŞI'NDA JANJA	42
2.1. Janja'nın İşgali.....	42
2.2. İşgal Yılları	43
2.2.1. Milkiçlerin Katli	44
2.2.2. Camilerin Yıkılması	45
2.3. Zorunlu Göç	48
3.ZORUNLU GÖÇ SONRASI JANJALILAR	50
4.TERSİNE GÖÇ SÜRECİ	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TERSİNE GÖÇ SONRASI JANJA'DA DİNİ VE TOPLUMSAL YAPI

1.DİNİ KURULUŞLARIN İHYASI	61
2.DİNİ İNANÇ VE UYGULAMALAR	66
2.1. Geleneksel İslam Yorumu ve Selefilik	66
2.2. İbadetler, Bayramlar ve Diğer Uygulamalar	68
2.3. Tesettür	75
2.4. Medrese Eğitimi.....	77
2.5. Geçiş Dönemi Uygulamaları ve Diğer Halk İnançları	79
3.MİLLİ BİLİNCİN İNŞASI	85
4.AYRIMCILIKLA MÜCADELE	88
5.EĞİTİM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER	88
6.ORTODOKSLARLA ORTAK İNANIŞ VE UYGULAMALAR.....	91
SONUÇ	94
BİBLİYOGRAFYA.....	96
EKLER.....	104
EK-1: KATILIMCI LİSTESİ	104
EK-2: MÜLAKAT FORMU	105

FOTOĞRAF LİSTESİ

<i>Foto 1. 1992 yılında Janja'da çekilen Atik Cami'nin eski hali</i>	39
<i>Foto 2. Janja'da Crkva Svetog Ilije/Aziz İlyas Kilisesi (28.02.2020)</i>	40
<i>Foto 3. Janja'da yıkılan Atik Cami'nin bir Janja'lı tarafından gizlice çekilen fotoğrafı</i>	46
<i>Foto 4. 29.04.2000'de Majevida Dağı'nda Janjalı Boşnakların geri dönüş için yaptıkları protesto</i>	56
<i>Foto 5. 2004 yılında Atik Cami'nin açılışı</i>	62
<i>Foto 6. Janja'da 2004 yılında yeniden inşa edilen Atik Cami(26.02.2020.)</i>	63
<i>Foto 7. 2005 yılında yeniden yapılan Džedid Cami (27.02.2020)</i>	63
<i>Foto 8. 2013 yılında Atik Cami'nin bahçesine yapılan şehitler anıtı</i>	66
<i>Foto 9. 4 Ocak 2020 tarihinde Janja'da icra edilen bir mevlit töreni</i>	75
<i>Foto 10. Haziran 2019'da Atik Cami'de şehitler için okunan tevhid</i>	82

KISALTMALAR

b. : baskı

C : cilt

Çev. : çeviren

Ed. : editör

IPTF : The UN International Police Task Force

OHR :The Office of the High Representative (Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliği)

OSCE :Organization for Security and Co-operation in Europe

S :Sayı

s. :sayfa

s.a.v. :salallahu aleyhi ve sellem

ss. :Sayfalar arası

t.y. :tarih yok

TDV :Türkiye Diyanet Vakfı

UNHCR:United Nations High Commissioner for Refugees (Birleşmiş Milletler
Mülteciler Yüksek Komiserliği)

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN ARKA PLANI

Tarih boyunca görülen göç olgusu, sosyal bilimlerin de ilgilendiği önemli alanlardan biridir. Göç bir toplumu kültür, dil, din ve hatta ekonomi açısından önemli ölçüde etkileyen sosyal bir harekettir. Dünyada meydana gelen insan kaynaklı (savaş, ekonomik kriz vs.) ve doğa kaynaklı olaylar sebebiyle pek çok insan ana yurtlarını terk ederek başka yerlere göç etmektedir. Ancak göçün göçmenlerin hayatları üzerinde ne kadar etkisi bulunmaktadır? Onların toplumsal, kültürel veya dinsel hayatlarını ne kadar etkilemektedir? Yöneltilen bu sorular çerçevesinde göçün sosyal bağlamda toplumsal ve dinsel hayata etkisi bu çalışmada ele alınmıştır.

1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılmasından sonra ilk önce Slovenya ve Hırvatistan'da, daha sonra Bosna-Hersek'te savaş başlamıştır. Savaşta ölümden kaçan ya da tehcir edilen birçok insan ana yurtlarını terk ederek başka bölgelere, özellikle Almanya, Avusturya ve İsveç gibi ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. 1995 yılında imzalanan Dayton Antlaşması gereğince Bosna-Hersek'te evlerinden ayrılan insanların yurtlarına dönebilmelerine imkân sağlanmıştır. Dolayısıyla birçok Bosna-Hersek vatandaşı tersine göç etmeye karar vermiştir. Savaş zamanında Zvornik, Srebrenica, Bratunac, Prijedor, Janja ve diğer yerleşim yerlerine zorunlu göçe maruz bırakılan Boşnakların büyük bir kısmı memleketlerine kavuşup yeniden toplumsal ve dinsel hayatlarını kurmayı başlamışlardır.

Bosna-Hersek'in kuzey doğusundaki Sırbistan sınırında bulunan Janja kasabası bu yaşanan tersine göçün en önemli örneklerinden biridir. Janja, 1992 yılında Bosna-Hersek'teki Sırp ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Savaş boyunca Janjalı vatandaşlar kendi dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşayamama gibi pek çok sebeple Janja'yı terk etmeye başlamışlardır. Ancak 1994 yılında Sırp Cumhuriyeti'nin almış olduğu siyasi bir karar ile kasabanın neredeyse tamamından Boşnaklar çıkarılmıştır. Janjalıların bir kısmı yurt dışına göç etmiş, fakat çoğu Tuzla bölgesine tehcir edilmiştir. Janjalı Müslümanlar 2000'li yıllara kadar Bosna-Hersek Federasyonu bölgesinde ve yurt dışında yaşamıştır. 1999 yılında başlayan Janja'ya tersine göç 2005 yılına kadar devam etmiştir.

2.ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Bu çalışma, kronolojik olarak Janjalıların göç tarihinden başlayıp tersine göç sürecini, onların toplumsal ve dinsel hayatlarını ele almaktadır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardan çekilmesiyle orada yaşayan Müslüman nüfus da göç etmeye başlamıştır. Boşnakların tarihinde son 200 yılda birçok göç meydana gelmiştir, fakat geriye dönüş hiçbir zaman son Bosna Savaşı'ndan sonraki gibi yoğun bir şekilde yaşanmamıştır. Hatta Boşnakların kitleler halinde eski yerleşim yerlerine dönüş hareketinin ilk defa gerçekleştiği de söylenebilir. Bu dönüş, Dayton Antlaşması gereği olarak gerçekleşmiştir. Bu çalışmada sadece göçün etkileri değil tersine göçten sonra yeniden nasıl bir toplumsal ve dini hayat kurulabileceği de ele alınmıştır.

Çalışmanın amacı Bosna-Hersek'teki Semberija bölgesinde bulunan Janja kasabasında yaşayan Boşnakların ana yurtlarına dönüşten sonraki dinsel hayatları ve sosyopolitik durumlarını ortaya koymaktır. Göç çalışmalarında genellikle tersine göç çok az işlenen bir konudur. Bu çalışma YÖK Tez Merkezi'ndeki araştırmalarımıza göre Balkanlardaki tersine göçü inceleyen az sayıdaki tezlerden birisidir. Bu açıdan hem Türk bilim literatürüne hem de Balkan araştırmalarına katkısı açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

3.PROBLEM ve ALT PROBLEMLER

Araştırmamız temel problem olarak "Tersine göç sonrasında dinî ve toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler nelerdir?" sorusunu sosyolojik bir çerçevede cevaplamaya çalışmaktadır.

Araştırmamızın alt problemlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

- i- Janjalı Boşnakların dönüşü nasıl gerçekleşti?
- ii- Dönüşte ne gibi problemler yaşandı?
- iii- Buldukları bölgede sosyopolitik konum nedir?
- iv- Göç Janjalıların dinsel hayatlarını ne kadar etkiledi?
- v- Janja'da dini hayat ne kadar canlandı?
- vi- Göç Janjalıların dini ve milli kimliğini ne kadar etkiledi?

4. YÖNTEM ve VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ

Araştırmada nitel araştırma yöntemi teknik olarak ise gözlem ve derinlemesine görüşme uygulanmıştır. Görüşme etkili bir veri toplama tekniği olarak sosyal bilimlerde ve özellikle sosyolojide çok kullanılır. Görüşmenin amacı, bireyin iç dünyasına girerek sahip olduğu tutum ve davranışların nedenlerini öğrenmektir. Görüşme, önceden belirlenmiş soruların sorulması ve yanıtlanması şeklinde karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim sürecinde gerçekleşmektedir.¹

Bu araştırma ilk önce literatür taraması ve ardından 19.01.2020-28.02.2020 tarihleri arasında gözlem ve derinlemesine mülakat yapılarak gerçekleştirilmiştir. Bosna-Hersek'te savaştan önceki Janja'nın dini ve sosyal hayatını hatırlayan ve savaştan sonra kasabaya tersine göç eden 21 katılımcı ve 2 uzman olmak üzere 23 kişiyle görüşme yapılmıştır. Katılımcıların 11'i erkek, 10'u kadındır ve geneli 40 yaş üstüdür. Mülakat sorularının çoğu dini hayata yönelik olduğundan görüşülen uzman kişiler tersine göçün başlangıcından itibaren Janja'daki okulda görevde bulunan din dersi öğretmeni ve savaştan önceki yılda imamlık görevine başlayan başımadır. Katılımcılara sorulan tüm sorular uzmanlara da sorulmuştur. Ayrıca mülakat soruları içinde sadece uzmanları ilgilendiren sorular da yer almaktadır.

5.KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızın temel kaynaklarını göç ve özellikle göç sosyolojisi üzerine yazılan çalışmalar oluşturmuştur. Bu çerçevede Yusuf Adıgüzel'in *Göç Sosyolojisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019) ve Rıdvan Şimşek'in editörlüğünü yaptığı *Göç Sosyolojisi: Farklı Boyutlarıyla Göç* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018) adlı kitaplarına, George Gmelch'in "Return Migration" (*Annual Review of Anthropology*, Vol. 9, 1980) isimli makalesine sık sık başvurulmuştur.

Göç kuramları konusunda çoğunlukla kuramcıların kendilerinin çalışmalarına başvurulmuştur. Bu çalışmalar E. G. Ravenstein'in "The Laws of Migration" (*Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 48, No. 2, 1885) isimli makalesi, Samuel A. Stouffer'in "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance"

¹ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. b., Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018, s. 129-130.

(*American Sociological Review*, Vol. 5, No. 6, 1940) isimli makalesi, William Petersen'in "A General Typology of Migration" (*American Sociological Review*, Vol. 23, No. 3, 1958) isimli makalesi, Everett S. Lee'nin "A Theory of Migration" (*Demography*, Vol. 3, No. 1, 1966) isimli makalesi, Massey S. Douglas ve arkadaşlarının "Theories of International Migration: A Review and Appraisal" (*Population and Development Review*, C. 19, S. 3, 1993) isimli makalesidir.

Janja konusunda sık sık başvurduğumuz iki kaynak Salih Kulenović'e ait "Janja–etnološka monografija" (*Članci I Građa Za Kulturnu Istoriju Istočne Bosne*, Muzej Istočne Bosne Tuzla, C. 13, 1980) başlıklı makale ile Mahmud Nurkić'e ait *Janja i Janjarcı Kroz Historiju* (Tuzla: BZK Preporod Tuzla, 2010) başlıklı kitaptır.

Göç üzerine çok sayıda lisansüstü tez yapılmıştır. İncelediklerimiz arasında N. Aslı Şirin Öner'in *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013) isimli doktora tezi doğrudan Bosna ile ilgilidir. Öner bu çalışmada belirli bir bölgeyi veya topluluğu değil, geri dönüş yapan Bosna-Hersek'teki Boşnak, Sırp ve Hırvatların bütününe ele almıştır. Bu çalışma dışında Nefize Behatin Ramadan'ın *Göçün İnsanlar Üzerindeki Etkisinin Sosyal Bağlamda Araştırılması: Bulgaristan Göçü* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) başlıklı yüksek lisans tezi, göç ve din ilişkileri konusunda Arif Korkmaz'ın doktora tezi *Göç ve Din (İsveç'teki Kululular Örneği)* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011) yol gösterici olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. GÖÇ KAVRAMI

Göç, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren görülen bir olgudur. İnsanlar tarih boyunca bir yerden başka bir yere göç etmeye ihtiyaç duymuşlardır ve halen de bu hareketlilik devam etmektedir. Kıtık, savaş, doğal afetler, ekonomi ve benzeri sebepler nedeniyle insanlar ana yurtlarını terk edip göç etmeye karar vermektedir. Göç tarih, sosyoloji, psikoloji ve siyaset bilimlerini ilgilendiren bir konudur ve onunla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmaktadır.¹ Tarihi kaynaklarda birçok göç örnekleri bulunmaktadır ve bunlar üzerinden çeşitli kuramlar geliştirilmiştir.

Sosyal değişime sebep olan faktörlerin bir kısmı insandan kaynaklandığı gibi bir kısmı da tabiattan kaynaklanmaktadır. Coğrafi olaylar insanlık tarihinde en önemli değişim sebeplerinden biridir. Çünkü insanların yaşayabilmek için doğadan istifade etmesi gerekmektedir. İnsanlar verimli topraklardan istifade edebilmek için ziraat yöntemleri geliştirmiş ve kıtlığa maruz kaldıklarında başka coğrafyalara göç edip yeniden medeniyet kurmuşlardır.²

Göç olgusuna ilk olarak dini, daha sonra edebi ve bilimsel metinlerde yer verilmiştir. Göç farklı milletleri ve farklı coğrafyaları kapsayan, uzun bir zaman dilimini içine alan bir serüvendir.³ Dini metinlerde ilk önce semavi dinlerin kutsal kitaplarında zikredilen göç, edebi olarak ise göç sürecindeki insanların karşılaştıkları sorunları anlatan birçok romanda yer almıştır.

Göç konusu bireyden topluma, ulus devletten uluslararası örgütlere kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Göç, hem göç eden kişi ve topluluklar hem de göçmen alan toplumlar açısından yeni bir toplumsal ilişki biçimini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla göç eden birey hangi yaşta olursa olsun, katıldığı ortamda yeniden sosyalleşmektedir.⁴

¹ Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, 3. b., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019, s. 1-2.

² Vejdî Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum/Sosyolojiye Giriş*, 7. b., Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 145-146.

³ Kübra Yücel Yönlü, *Batı Eksenli Dünya Düzeni ve Türkiye'ye Gelen Dış Göç Dinamiği: Göç Sosyolojisi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018, s. 7-8.

⁴ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 2.

*Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde, "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret"*⁵ olarak tanımlanan göç kavramı, Uluslararası Göç Örgütü'nün hazırlamış olduğu *Göç Terimleri Sözlüğü'nde* ise "*Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi. Süresi, yapısı ne nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla hareket eden kişilerin göçü de dâhildir*"⁶ şeklinde tanımlanmıştır.

İnsanlar zorunlu veya gönüllü olarak doğdukları yerlerden ayrılıp, ülke içinde veya farklı bir ülkede yaşamlarını devam ettirebilmektedir. Göçlerde birey ya da toplumlar sadece fiziksel olarak ana yurtlarını değiştirmezler, onlar aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayatlarını kuşatan ilişkileri de yeniden kurarlar. Göçmenler yaşadıkları mekânlardan giderken sadece eşyalarını değil, tüm hayat tecrübelerini, yaşam biçimlerini, dillerini, kültürlerini, anılarını ve hayallerini de götürürler.⁷ Böylece insanlar eski memleketlerini terk etseler bile kendi kültür ve anılarına bağlılık hissettikleri için oraya geri dönme ihtiyacı duyabilmektedirler.

Birçok dinde göçle insan arasında olan ilişkinin özel bir yeri olduğu görülmektedir. Özellikle bazı kavimler kendi varlıklarını ve kimliklerini göç üzerinden temellendirmişlerdir. Örneğin, Hz. Musa'nın Yahudilerle Mısır'dan çıkışı ve İsrail topraklarına göçü sembolik bir değer taşımaktadır. Çünkü Yahudilerin kurtuluşu bu göç ile mümkün olmuştur ve göçten sonra onlar vaat edilmiş topraklarda devletlerini kurmuşlardır.⁸

Göç ile ilgili çeşitli kavramlar ve tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımlar ve kavramlar arasında yer alan göçmen, mülteci, şartlı mülteci, sığınmacı ve vatansız gibi kullanımlar en önemli olanlarıdır.

⁵ <https://sozluk.gov.tr/>, (15.11.2019.).

⁶ Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath (ed.), *Göç Terimleri Sözlüğü*, 2. b., Uluslararası Göç Örgütü, ty., s. 35-36.

⁷ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 3.

⁸ Ali Öztürk, "Göçün Metafiziği ve İmajolojisi Üzerine", *Göç Sosyolojisi: Farklı Boyutlarıyla Göç*, ed. Rıdvan Şimşek, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018, s. 4.

Göçmen teriminin evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu terimin farklı tanımları karşımıza çıkmaktadır. *Göç Terimleri Sözlüğü*'ne göre göçmen, bireyin göç etme kararını kendi özgür iradesiyle ve kişisel rahatlık sebebiyle aldığı tüm durumları kapsamaktadır. Bu tanım, maddi ve toplumsal şartları iyileştirmek, kendisinin ve ailesinin beklentilerini karşılamak amacıyla başka bir ülkeye veya bölgeye hareket eden bireyler ve aile mensupları için geçerli kabul edilmiştir. Birleşmiş Milletler'in yapmış olduğu tanıma göre, göç hangi sebeple yapılmış olursa olsun eğer bir kişi yabancı bir ülkede bir yıldan fazla ikamet ettiyse artık göçmen olarak kabul edilmektedir. Bu tanıma göre kısa sürede seyahat eden kişiler göçmen olarak değerlendirilmemektedir.⁹

Mülteci, *"ırkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ve siyasi görüşleri yüzünden haklı bir zulüm korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu korku yüzünden, ilgili ülkenin korumasından yararlanmak istemeyen kişi"* olarak tanımlanmaktadır. 1951 Mülteci Sözleşmesi, Madde 1(2)'deki mülteci tanımına ilaveten, 1969 Afrika Birliği Örgütü (OAU) Sözleşmesi bir mülteciyi, *"kendi menşe ülkesi ya da vatandaşı olduğu ülkenin bir bölümünde ya da tümünde dış saldırı, işgal, yabancı egemenliği ya da kamu düzenini ciddi biçimde bozan olaylar nedeniyle ülkesini terk etmeye zorlanan kişiler"* olarak tarif etmektedir.¹⁰

Sığınmacı ise, *"zulüm veya ciddi zarardan korunmak amacıyla, kendi ülkesi dışında bir ülkede güvenlik arayışında olan ve ilgili ulusal ya da uluslararası belgeler çerçevesinde mültecilik statüsüne ilişkin yaptığı başvurunun sonucunu bekleyen kişi"* olarak tanımlanmaktadır.¹¹

Göç gibi toplumsal bir hareket birçok riski de içinde barındıran bir süreçtir. Çünkü göç eden kişi kendi memleketini terk ederek bir yabancı olarak yaşayacağı başka bir yere gitmektedir. Bu nedenle bir kişinin göç etmeye karar vermesini sağlayan ve onu motive eden itme ve çekme faktörleri bulunmaktadır.¹² Bazı insanlar işsizlikten dolayı kırsaldan sanayileşen kentlere göç etmektedir ve şehir hayatına alışmaları

⁹ Perruchoud, Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 37.

¹⁰ Perruchoud, Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 65.

¹¹ Perruchoud, Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 74.

¹² Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 3.

gerekmektedir. Bazıları ise kendi kültürünü ve dinini özgürce yaşayamadığı için daha rahat bir yere göç etmektedir. Yine baskıcı rejimleri olan devletlerde ve başka dinlere mensup olan insanların haklarını kısıtlayan toplumlarda da göç meydana gelmektedir.

Günümüzde küreselleşen dünyada sürekli göç hareketleri meydana geldiği için sadece doğal nüfus artışı ile oluşan bir yerleşim yeri bulmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Çeşitli göç raporlarına göre dünyada yapılan göç hareketleri her geçen yıl artış göstermektedir. Dünya göç rakamlarına bakıldığında küresel göç hareketliliğinin bütün ülkeleri, toplumları ve bireyleri etkileyecek boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bazı ülkeler Ortadoğu'da ve diğer bölgelerde yaşanan mülteci krizleri nedeniyle milyonlarca mülteciyi ağırlamaktadır. Dolayısıyla modern iletişim ve ulaşım araçları ile birlikte küreselleşen dünyada ulus, ulus devleti, milliyetçilik, kimlik ve aidiyet gibi kavramların yeniden tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca ulus devletlerin uluslararası göç hareketlerini kendi refahını ve toplumsal düzenini tehdit eden bir unsur olarak gördüklerini de belirtmek gerekmektedir.¹³

Ekonomi, siyaset bilimi, hukuk, uluslararası ilişkiler, demografi, antropoloji, tarih ve coğrafya gibi birçok bilim dalının ortak çalışma alanı olan göç, sosyoloji disiplinin de tam merkezindedir. Nitekim bir yerleşim yerinde yaşanan nüfus hareketliliği doğrudan göçle ilgili bir durumdur. Göç ile ilgili göç kanunları hakkında 1889 yılında ilk eseri yazan isim Ravenstein'dir. Göçün neden olduğu toplumsal hareketlilik ve değişimler Auguste Comte, Karl Marks ve Emile Durkheim gibi ilk sosyologlardan itibaren önemli ilgi alanlarından biri olmuştur. İlk sosyologlar göçün nedenlerini farklı biçimlerde açıklamışlardır. Örneğin, Auguste Comte göçü endüstrileşme kavramı ile açıklamıştır. Ona göre endüstrileşme ile birlikte topraktan koparılıp kentlere gelen köylüler toplumsal bir kargaşa ortaya çıkarmaktadır. Durkheim göçü organik dayanışma, yani kentleşme sonucu ortaya çıkan bir iş bölümünün sonucu olarak görmüştür. Karl Marks ise göçü daha çok şiddetli bir süreç olarak proleterleşme kavramıyla açıklamıştır. Ona göre toprağa bağlı köylüler aniden ve zorla iş gücü piyasasına itildikleri için proleterleşmektedirler.¹⁴ Klasik sosyologlar

¹³ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 8-10.

¹⁴ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 10-11.

Avrupa’da ortaya çıkan endüstrileşme çağında yaşadıkları için daha çok sanayileşen şehirlere yapılan göçler üzerine değerlendirmeler yapmışlardır.

Göç ile ilgili sosyolojik çalışmalar zamanla iş gücü piyasasına odaklandığından iş gücü göçleri önemli bir çalışma alanı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra iş gücüne ihtiyaç duyan Batı Avrupa’nın yabancı ülkelerden işçiler getirmesiyle birlikte bu işçilerin yabancısı oldukları ülkeye uyumları ve onların etnik kimlikleri hakkında çalışmalar yapılmıştır. Farklı kültürel ve etnik yapıya sahip bireylerden oluşan ailelerin kurulması ve küresel iş piyasasına katılan kadın göçmenlerin artışı sosyolojide gündemde olan konulardan olmuştur.¹⁵

Sosyal değişme ve gelişmenin sebebi olan göç aynı zamanda kültür değişmelerine yol açan bir unsurdur. Bu açıdan göç, kültürel değişimin hem nedeni hem de sonucudur. Kültürel farklılıklar ya da farklı kültürlerin bir arada bulunması bazen göçlere yol açarken bazen de göçler kültürel çeşitlilik problemini yaratmaktadır. Göçler toplumsal değişmelerin en güçlü unsurlarından biri olarak kabul edilebilmektedir. Çünkü farklı kültür, din veya dile sahip olan insanların bir araya gelerek etkileşim içerisinde olmaları söz konusudur. Uluslararası göçlerin etkisi yeni ırkları, kültürleri oluşturmakta hatta yeni yönetimlerin kurulmasına sebep olmaktadır.¹⁶

Göç olgusu bir kavram olarak sadece değişen modern insan hareketliliğini ifade etmemektedir. İstenmeyen sürgün, tehcir, işgal ve savaş gibi nedenlerle yapılan zorunlu göçleri ifade etmekte daha fazla kullanılmaktadır.¹⁷ Günümüzde bazı bölgelerde ortaya çıkan savaşlar nedeniyle milyonlarca insan ana yurtlarını terk edip zorunlu göçe maruz kalmaktadır. Dolayısıyla pek çok göç türünden bahsetmek mümkündür.

2.GÖÇ TÜRLERİ

Göç ile ilgili yapılan birden fazla ayırım bulunmaktadır. Dolayısıyla birçok nedene ve gerçekleşme şekline bağlı olarak farklı göç türünden söz edilebilmektedir. Göç, bir devlet sınırı içerisinde ve ulusal sınırların ötesinde gerçekleşebilir. Bir sınırın

¹⁵ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 11.

¹⁶ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 12.

¹⁷ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 13.

içerisinde gerçekleşen göç iç göç, ulusal sınırın ötesine gerçekleşen göç ise dış göç olarak tanımlanmaktadır.¹⁸

2.1. İç Göç

Uluslararası Göç Sözlüğü'nde iç göç, “yeni bir ikamete sahip olmak amacıyla veya yeni bir ikametle sonuçlanacak şekilde insanların aynı ülkenin bir bölgesinden başka bir bölgesine göç etmeleri” olarak tanımlanmaktadır. Bu göç, geçici ya da kalıcı olabilir. Bu göç türünde göçmen menşe ülke içinde ikametini değiştirirse de yine ülke içinde kalmaktadır. Kırsal bölgelerden şehirlere yapılan göçler bir iç göç örneği olarak gösterilebilir.¹⁹

İç ve dış göçler farklı sonuçlara ve etkilere yol açmaktadır. İç göçler bir ülkede bölgesel düzeyde demografik, ekonomik, siyasal veya toplumsal gelişmelerin sonucudur. Eğer bir ülkede siyasal istikrarsızlık, çözülemeyen ekonomik sorunlar, sosyal çatışmalar ve güvenlik sorunları gibi etkenler varsa, onlar dış göçlerin sebepleri olarak açıklanabilir. İç göçlerde bireylerin vatandaşlık statüsüne sahip olarak ülkenin resmi dilini bilerek ve benzer kültürel değerleri taşıyarak sosyal ağlara dahil olması göç edilen yere uyum kapasitesini arttırmaktadır.²⁰

Toplumların yapılarına ve gerçekleşme sebeplerine bağlı olarak iç göç kavramı farklı anlamlara gelmektedir. Örneğin modern sanayi toplumlarında iç göç, insanların ülke sınırları içinde yerleşim yerlerinden gönüllü ya da zorunlu olarak ayrılmaları demektir. Tarım toplumlarında yaşayan insanlar toprağa bağlı oldukları için göç genelde gönüllü değil zorunludur. Göçün zorla yapılmaması için modern toplumun, ulus devletin ve özgür bireyin oluşması gerekmektedir. Ülkenin büyüklüğü, ekonomik kalkınma düzeyi ve yerleşim tarihi gibi faktörlere bağlı olarak iç göç dört farklı kategoriye ayrılmaktadır: Kırsal kesimden kırsal kesime, kırsal kesimden kente, kentten kente ve kentten kırsal kesime.²¹

¹⁸ Nefize Behatin Ramadan, *Göçün İnsanlar Üzerindeki Etkisinin Sosyal Bağlamda Araştırılması: Bulgaristan Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 5.

¹⁹ Perruchoud, Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 43.

²⁰ Fethi Nas, “Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar”, *Göç Sosyolojisi: Farklı Boyutlarıyla Göç*, ed. Rıdvan Şimşek, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018, s. 75.

²¹ Abdunasır Bulak, *Göç Olgusuna Teorik Bir Bakış*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 36-37.

2.2. Dış Göç

Dış göç ya da uluslararası göç, *Uluslararası Göç Sözlüğü*'nde “*kişilerin geçici veya daimi olarak başka bir ülkeye yerleşmek üzere menşe ülkelerinden veya mutat olarak ikamet ettikleri ülkeden ayrılmaları*”²² olarak tanımlanmaktadır. Dış göçlerde, göçün gerçekleşme biçimi (isteyerek ya da zorunlu), vatandaşlık sorunu, dilsel farklılık, sosyal ve kültürel yabancılaşma gibi problemler olumsuzlukların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İç göçlerde göçün nedeni ve göçün hedefi genellikle bellidir. Fakat dış göçlerde durum farklıdır. Yani bir ülke siyasal, ekonomik ve kültürel gelişime bağlı olarak hedef ya da transit bir ülke konumunda olabilir.²³ Örneğin Güney Avrupa'daki bazı ülkeler göçmenler için sadece Batı Avrupa'ya ulaşabilmek için geçici bir durak konumundadır.

Uluslararası göçler legal veya illegal, gönüllü veya zorunlu olarak görülebilmektedir. Göç eden kişi, göç kararını gönüllü olarak almışsa ve göç eylemine katılanlar bu harekete kendi istekleriyle katılmışlarsa bu göç isteğe bağlı ya da gönüllü göç olarak adlandırılmaktadır. Fakat belirli bir bölgenin toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasal veya doğal ortamı o bölgedeki insanların yaşamasına imkân sağlayamayacak bir durumda ise dışarıya gerçekleşen göç isteğe bağlı olmayan veya zorunlu göç olarak adlandırılmaktadır.²⁴ İsteğe bağlı olarak yapılan göçler iş bulma, turizm faaliyetleri, eğitim ve öğrenci değişim programları ve emeklilikten sonra yer değiştirme ve benzeri nedenlere dayanır. Bunların dışında gerçekleşen göçlerin çoğu zorunlu göçlerdir.²⁵

Uluslararası göçün amaçları arasında genelde ekonomik ve siyasal sebepler olduğu görülmektedir. Günümüzde hâkim olan ekonomik düzenin etkisi devletler arasında gelir farklılıklarını artırmakta ve az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere doğru uluslararası göçün yaşanmasına neden olmaktadır.²⁶ Gelişmiş ekonomiye sahip olan ülkeler gelişmemiş ülkelere gelen göçmenler için daha rahat ve iyi yaşam sürdürebilme bakımından oldukça cazip gelmektedir.

²² Perruchoud, Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 88.

²³ Nas, “Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar”, s. 75-76.

²⁴ Ramadan, *Göçün İnsanlar Üzerindeki Etkisinin Sosyal Bağlamda Araştırılması: Bulgaristan Göçü*, s. 6.

²⁵ Nas, “Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar”, s. 91-92.

²⁶ Bulak, *Göç Olgusuna Teorik Bir Bakış*, s. 38.

2.3.Zorunlu Göç (Tehcir)

Zorunlu göç, “doğal ya da insan yapımı nedenlerden dolayı içerisinde yaşama ve refaha yönelik tehditleri de içeren bir zorlama unsuru bulunan göç hareketi” olarak tanımlanmaktadır.²⁷ Zorunlu göç genel olarak doğal ya da insani nedenler dolayısıyla yaşam ve refahı tehdit eden bir zorlama unsuru içeren göç hareketidir. Doğal afetler, ekonomik krizler, ayrımcılık politikaları, totaliter rejimlerim baskıcı politikaları, kaos, savaş, cezalandırılma korkusu gibi etkenler zorunlu göçün en yaygın nedenlerindedir.

Petersen, zorunlu göçte sosyal durumdan kaynaklanan baskıyı ayırt edici bir özellik olarak görmektedir. Bu göç tipinde iki kategori bulunmaktadır. Birincisinde göç eden topluluk göç sürecini kendisi kontrol ederken ikincisinde ise göç süreci tamamen göç eden toplumun iradesi dışında gelişmektedir. Bu göç tipine verilebilecek örneklerden biri Nazi Almanyası'nda göçe zorlanan Yahudilerdir.²⁸

Zorlama yoluyla meydana gelen göçlerde sürgün ve yerinden etme sorunu vardır. Tarihte gerçekleşen göçler daha çok sürgün ve yerinden etme olarak bilinmektedir. MÖ. 6. yüzyılda Yahudilerin Mısır'dan göçü, 19.yy'da köle ticareti kapsamında Afrikalıların Amerika'ya nakledilmesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkanlarda gerçekleşen göçler, Türkiye ile Yunanistan arasındaki Nüfus Mübadelesi gibi olaylar zorlama yoluyla yapılan büyük göçler arasında yer almaktadır.²⁹

Zorunlu göçlerde en çok göze çarpan özelliklerinden birisi devletin eliyle yapılmış olmasıdır. 19. yüzyıldan itibaren ulus devlet sistemi yaygınlaştığında homojen bir ulus oluşturmak için zorunlu göçler daha fazla görülmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yıkılan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya Çarlığı ve Avusturya-Macaristan gibi büyük devletlerin yerine yeni ulus devletlerin kurulması, toplumsal farklılıkların azaltılması adına devlet içerisinde bulunan azınlıkların göçe zorlanmasıyla sonuçlanmıştır.³⁰

²⁷ Perruchoud, Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

²⁸ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 29.

²⁹ Nas, “Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar”, s. 79.

³⁰ Nas, “Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar”, s. 79.

2.4. Tersine Göç

Tersine göç ya da geri dönüş göçü, göç edilen şehirden veya ülkeden belirli bir süre sonra eski yerleşim yerine göç etmek olarak tanımlanabilir. *Uluslararası Göç Sözlüğü'nde* geri dönüş, “bir kişinin en az bir senesini başka bir ülkede geçirdikten sonra menşe ülkesine veya mutat ikamet yerine gitmesi”³¹ olarak tanımlanmaktadır. Şehirlerde giderek artan ekonomik krizler, bunun sonucunda ortaya çıkan işsizlik, şehir yaşamına uyumsuzluk gibi sebepler kişilerin daha önce terk ettikleri kırsal alanlara tekrar yönelmelerine neden olmuştur.³²

Tersine göç, tüm dünyada tartışılan bir konu olmaya başlamıştır. Bovenkerk (1974) tersine göçün birden fazla nedeni olduğunu söyleyerek onları sınıflandırmaya çalışan bir isimdir. Ona göre, göç edilen ülkedeki iktisadi ortamın bozulması geri dönüş kararındaki en önemli etkidir.³³ Gmelch'e göre kişinin yaşadığı yere karşı beslediği aidiyet duygusu da göçmenler arasında çok yaygın bir husustur. Bazı çalışmalarda “vatan sevgisi” veya benzer kavramlar geri dönüş kararında en önemli etkenlerden biri olarak zikredilmektedir.³⁴

Gmelch, 1980 yılında yazdığı makalede geriye göç edenlerle ilgili üçlü bir tipolojiden bahsetmiştir: Birincisi, geçici göç amaçlayanlardır. Geri dönüşleri, göç sırasında başarmak için koydukları hedefler tarafından belirlenmektedir. İkincisi, kalıcı göçü amaçlayan ancak geri dönmek zorunda kalanlardır. Tercihleri yurt dışında kalmaktır, ancak dış etkenler nedeniyle geri dönmeleri gerekmiştir. Üçüncüsü ise kalıcı göçü amaçlayan ancak uyumsuzluk ve memleket özlemi gibi sebeplerle geri dönmek zorunda kalan kişilerdir.³⁵

King, geriye dönme nedenlerini sosyal, ekonomik, siyasal ve ailevi olmak üzere dört ana kategoride toplamıştır. Rogers yaptığı çalışmada geriye dönme nedenlerini; anavatanda avantajlı gelişmelerin meydana gelmesi, göç eden kişinin ihtiyaç duyması (örneğin aile), göç edilen ülkedeki kalışı olumsuz yönde etkileyen

³¹ Perruchoud, Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, s. 24.

³² Emek Barış Kepenek, Tülay Uğuzman, “Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeni Yol Köyü Örneği”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 18, S. 40/2, (2018), s. 16.

³³ Kepenek, Uğuzman, “Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeni Yol Köyü Örneği”, s. 16.

³⁴ George Gmelch, “Return Migration”, *Annual Review of Anthropology*, (1980), C. 9, s. 139.

³⁵ Gmelch, “Return Migration”, s. 138.

değişiklikler ve göç ederken belirlenen hedeflerin gerçekleşmemesi sonucu hayal kırıklığı olarak açıklamaktadır.³⁶ Bazı bölgeler tarım faaliyetlerinde destekleyici programlar geliştirerek ekonomik durumlarını avantajlı hale dönüştürmekte ve insanları göç etmeye teşvik edebilmektedir.³⁷

Tersine göç ile ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Yapısalcı yaklaşım, göçe sadece göç edenlerin bireysel sebepleri açısından bakmaz, göç edilen ya da göç veren yerlerdeki sosyoekonomik ve kurumsal durumların da göçe ya da tersine göçe karar vermede etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre tersine göçün üç tipi bulunmaktadır. Birincisi, geri dönmekte ısrar edenler. Onlar göç etmeden önce geri döneceklerine emindirler. İkincisi, emeklilik. Emekli olanlar belirli bir süre çalıştıktan sonra eski yerleşim yerine dönüp orada toprak sahibi olurlar. Üçüncüsü ise yeni hedeflerin oluşmasıyla geri dönen kişiler. Onlar göç etmeden önce oluşan şartların ortadan kalkmasıyla birlikte ve uygun sosyoekonomik ortamın oluşmasıyla geriye göç etmeye karar veren kesimdir.³⁸

3.GÖÇ KURAMLARI

3.1.Ravenstein'in Yedi Göç Kanunu

Göç olgusunu çeşitleri, sebepleri, sonuçları bağlamında ve gerçekleştiği ülkeye göre çok boyutlu bir nitelik arz etmesi nedeniyle tek bir kuramla açıklamak mümkün değildir. Göç ile ilgili kuramlar, belirli bir ülke veya bölgeye özgün koşullardan hareketle geliştirilmiştir.³⁹ Genel bir kabule göre göç olgusunu ilk kez kuramsal açıdan ele alan isim İngiliz coğrafyacı Ravenstein'dir.⁴⁰ Ravenstein'in "Göç Kanunları" (*The Laws of Migration*) adlı çalışması 1871 ve 1881 yılı İngiliz nüfus sayımı verileri üzerine kurulmuştur ve bu verilerden maddeler halinde yedi göç kanunu belirlenmiştir:

³⁶ Meltem Yılmaz-Şener, Gonca Türgen, "Kesin Dönüş Mü, Yoksa Tekrar Göç Etme Hazırlığı Mı? Nitelikli Türk Göçmenlerin Almanya Ve Amerika'dan Geriye Göçü", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 1 (2018), s. 317.

³⁷ Kepenek, Uğuzman, "Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeniol Köyü Örneği", s. 19.

³⁸ Kepenek, Uğuzman, "Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeniol Köyü Örneği", s. 17.

³⁹ Deniz Özyakışır, *İç Göç Hareketleri Ve Geriye (Tersine) Göçün Belirleyicileri: Tra 2 Bölgesinden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul'a Gerçekleşen Göç Üzerine Bir Saha Araştırması*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 40.

⁴⁰ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 25.

- 1) Göçmenlerin büyük kısmı sadece kısa mesafeli göç eder. Bunun sonucunda, göçmenleri kendine çeken büyük ticaret ve endüstri merkezlerine doğru gerçekleşen göç akımları doğar.
- 2) Bir kentte meydana gelen hızlı ekonomik büyüme ile beraber kente yakın yerlerden göçmenler bu kente akın ederler. Böylece boş bölgeler daha uzak bölgelerden gelen göçmenler tarafından doldurulur.
- 3) “Kendine çekimin tersi olan yayılma süreci, benzer özellikler gösterir.
- 4) Her ana göç akımı, dengeleyici bir karşı akımı üretir.
- 5) Uzun mesafeyi kat eden göçmenler genelde büyük ticaret ve sanayi merkezlerinden birini tercih etmektedirler.
- 6) Ülkenin kırsal kesimle kıyaslandığında şehirde yaşayanlar daha az göç etmektedir.
- 7) Kadınlar erkeklerden daha fazla göç eğilimi taşırlar.”⁴¹

Ravenstein 1889 yılında yayınladığı makalesinde göçün sürekli artarak devam ettiğini tespit etmiştir. Bu devamın sebebi üretim yerlerinin ve ticaret merkezlerinin sürekli artmasıdır. Ona göre kötü kanunlar, ağır vergiler, uygunsuz iklim koşulları gibi durumlar nedeniyle yapılan göç dalgaları ekonomik anlamda daha iyi olmayı arzularak meydana gelen göç dalgalarıyla mukeyese edilmemelidir.⁴²

3.2.Kesişen Fırsatlar Kuramı

Kesişen fırsatlar kuramı, 1940 yılında Samuel A. Stouffer’in “Kesişen Fırsatlar: Hareketlilik ve Uzaklıkla İlgili Bir Teori” (Intervening Oppourtunities: A Theory Relating Mobility and Distance) adlı makalesinde geliştirilmiştir. Ravenstein yaptığı çalışmasında hareketlilik ve mesafe arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermiştir. Stouffer’e göre mesafe önemli bir faktördür ve daha fazla çalışılması gerekmektedir.⁴³ “İnsanların “neden” iş bulmak için belirli bir yere gittiğini, “neden” belirli bir mağazada işlem yaptıklarını, “neden” suç işlemek için belirli bir mahalleye

⁴¹ E. G. Ravenstein, “The Laws of Migration”, *Journal of the Statistical Society of London*, C. 48, S. 2 (1885), s. 198-199.

⁴² Mustafa Gürkan, *Sosyolojik Açından Göç Ve Yasadışı Göç Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 29.

⁴³ Samuel A. Stouffer, “Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance.” *American Sociological Review*, C. 5, S. 6 (1940), s. 845-846.

gittiklerini ya da “neden” belirli biriyle evlendiklerini açıklamaya çalışmaktadır.”⁴⁴

Bu çalışmada “kesişen fırsatlar” kavramı önerilmektedir. Yani belirli bir mesafeye giden kişilerin sayısı, bu mesafedeki fırsatların sayısı ile doğru orantılı; araya giren fırsatların sayısı ile ters orantılıdır.⁴⁵

Kesişen fırsatlar kuramı mesafeye bağlı olarak göç sırasında ortaya çıkabilecek zorlukları göz önünde bulundurması açısından önemlidir. Özellikle göç sırasında farklı ulus devletlerin sınırları üzerinden geçişler göç üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Çünkü her sınırdan bir kontrol sistemi ve mekanizması bulunmaktadır. Böyle bir durum uluslararası göçü zorlaştırıp onu sınırlayan bir etken anlamına gelmektedir. Bu kuramın daha çok ekonomik temelli göçlerde ve işçi göçü çalışmalarında kullanılabileceği görülmektedir.⁴⁶

3.3. Petersen’in Göç Türleri

William Petersen, 1958 yılında “Genel Bir Göç Tipolojisi” (A General Typology of Migration) adlı makalesinde göçün genel tiplerinden bahsetmiştir. Çalışmasında Fairchild tarafından yapılan tipolojinin göçün analizi için en iyi model olduğunu belirtmiştir. Kısaca Fairchild göçü istila, fetih, sömürgecilik ve göç (immigration) olmak üzere dört şekilde sınıflandırmaktadır. Vizigotların Roma’yı istila etmesi tarihte en bilinen örneklerinden biridir. Fetih, daha üstün olan bir kültürün saldırısı olarak tanımlanmaktadır. Sömürgecilik ise ilerici ve güçlü bir devletin yeni keşfedilen ve zayıf ülkelere yerleşmesidir. Göç (immigration) ise “yerleşik ülkeler arasındaki bireysel olarak motive edilmiş barışçıl hareket” olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle, Fairchild göçü sınıflandırırken eksen olarak iki ana ölçüt kullanmaktadır; “kültür seviyesindeki farklılık” ve göç hareketliliğinin “ağırlıklı olarak barışçıl olup olmadığı”.⁴⁷

Petersen, Fairchild’in göç sınıflamasından hareketle genel göç kategorilerini şöyle tanımlamaktadır:

⁴⁴ Stouffer, “Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance”, s. 845.

⁴⁵ Öztürk, “Göçün Metafiziği ve İmajolojisi Üzerine”, s. 19.

⁴⁶ Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç Ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17 (Aralık 2006), s. 77-78.

⁴⁷ William Petersen, “A General Typology of Migration” *American Sociological Review*, C. 23, S. 3 (1958), s. 256-257.

1) İlkel (*Primitive*) Göç: Çevresel baskılardan kaynaklanan bir göç olduğu için ona ilkel göç denir. İlkel göç insanın doğal güçlerle baş edememesiyle ilgili bir göç hareketini ifade etmektedir. “*Fiziksel ortamdaki bozulmaya verilen tepki, ilgili kişilere sunulan teknolojiye bağlı olarak, iyileştirici eylem ya da göç olabileceğinden, bu dar anlamda ilkel göçlerle ilkel halkları ilişkilendirme eğilimi vardır*”. Göçebe toplumlar böyle bir göç tipinin örneğidir. Bunun gibi “muhafazakar göçler itme ve çekme ile değil, itme ve kontrolün karşılıklı etkileşimi ile belirlenir”. Böyle göçmenler göç ederken aslında mutlu olabilecek eski yaşam biçimlerine devam edebilecekleri bir yer ararlar. Petersen ilkel göçü dolaşım (insanların dolaşması ve deniz dolaşması), gezginlik (kendi geleneksel toprakları üzerinde ileri-geri hareket, sığırlara sahip olan göçebe) ve ülkeden kaçış olarak üçe ayırmaktadır.

2) Zorunlu (*Forced*) Göç: Devlet ya da ona benzer bir güç zorunlu göçleri harekete geçiren etkindir. Petersen’e göre bu göç türü, yöneltmiş (*impelled*) göçmenlerin ayrılıp ayrılmayacağına karar vermek için bir gücü olması ve böyle bir gücü olmaması yani zorla (*forced*) göç olarak ayrılmaktadır. Yöneltmiş göç daha güçlü insan gruplarından bir kaçış (örneğin erken Hristiyanlık döneminde Orta Asya’dan gelen kabileler tarafından Avrupa istila edildiğinde büyük kabile göçüne sebep oldu) ve hamal ticareti (*coolie trade*) şeklinde meydana gelmektedir. Zorunlu göçler ise yerinden etme (*displacement*) ve köle ticareti şeklinde gerçekleşmektedir. Yerinden etmenin bir örneği Nazi Almanya’sının Yahudileri sınır dışı ederek kamplara yerleştirmesi ve daha sonra işgal ettikleri diğer ülkelerden zorunlu işçi getirmesidir. Diğer bir örnek ise İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyetler Birliği’nin Polonya’nın doğusunu işgal ettiği zaman oradaki bazı Polonyalıları Rusya’nın Asya kısmına sürgün etmesidir.

3) Serbest (*Free*) Göç: Göçmenlerin iradesinin göçe en büyük etken olduğu hareketlere serbest göç denir.

4) Kitlesele (*Mass*) Göç: Kitlesele göçleri tetikleyen öncü bireyler vardır. Onlar yenilik peşinde ve güçlü motivasyona sahip kişiler olarak diğer insanları etkileyerek göçü bir tarz ve müşterek davranış örneğine dönüştürürler. “İyi şekilde

başladığında böyle bir hareketin büyümesi yarı otomatiktir” ve artık bireysel değil kitlesel hale gelmektedir.⁴⁸

3.4.İtme-Çekme Kuramı

İtme-çekme kuramı 1966 yılında Everett S. Lee tarafından “Göç Teorisi” (A Theory Of Migration) adlı makalesinde geliştirilmiştir. Onun kuramına göre hem yaşanan yerde hem de göç edilecek yerde itici ve çekici faktörler vardır.⁴⁹

Lee bir kişinin göç etme kararına neden olan ve göç sürecine giren faktörleri dört başlık altında özetlemiştir: Kaynak bölge ile ilişkili faktörler, hedef bölge ile ilişkili faktörler, engeller, kişisel faktörler.⁵⁰

Lee, her alanda insanları belirli bir yerde tutmayı ya da başka bir bölgeye çekmeyi sağlayan ve onları itmeye etki eden sayısız faktör olduğunu belirtmiştir. Belirtilen faktörlere göre itici faktörler “-”, çekici faktörler “+” , kayıtsız kalınan durumlar ise “0” şeklinde gösterilmiştir. Bazı faktörler çoğu insanı aynı şekilde etkilerken bazı faktörler de farklı insanları başka şekillerde etkilemektedir. Örneğin; iyi iklim şartları herkes için çekici, kötü iklim şartları ise herkes için iticidir. İyi bir eğitim sistemi çocuk sahibi bireyler için çekici faktörken, bekar bir kimse için vergi yükümlülüğü nedeniyle itici faktör olabilmektedir.⁵¹

Bazı kişilere göre itici olan şartlar diğerlerine göre çekici olabilmektedir. Yüksek gelir, yüksek yaşam standardı, kaliteli eğitim ve sağlık hizmetleri gibi çekici faktörler insanları göç etmeye teşvik ederken; düşük gelir, düşük yaşam standardı, yetersiz eğitim ve sağlık imkanları gibi faktörler insanları o bölgeden göç etmeye teşvik etmekte ve o şehre yeni göçmenlerin gelmelerini de engellemektedir.⁵² Bunun en sık karşılaşılan örnekleri bazı ülkelerde gelişmemiş bölgelerden gelişmiş bölgelere göç ve gelişmemiş ülkelere gelişmiş ülkelere göç olarak verilebilir. Son dönemde Balkanlardan Almanya, Avusturya, İsveç gibi gelişmiş ülkelere yapılan göçler de bu kapsama girmektedir.

⁴⁸ Petersen, “A General Typology of Migration”, s. 259-263.

⁴⁹ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 27.

⁵⁰ Everett S. Lee, “A Theory of Migration”, *Demography*, C. 3, S. 1 (1966), s. 50.

⁵¹ Lee, “A Theory of Migration”, s. 50.

⁵² Özyakışır, *İç Göç Hareketleri Ve Geriye (Tersine) Göçün Belirleyicileri: Tra 2 Bölgesinden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul'a Gerçekleşen Göç Üzerine Bir Saha Araştırması*, s. 46.

Lee göç yoğunluğu ile ilgili altı kural ortaya koymaktadır:

- 1) “Belirli bir bölgedeki göç hacmi, o bölgedeki alanların çeşitlilik derecesine göre değişir.
- 2) Göç hacmi insanların çeşitliliğine göre değişir.
- 3) Göç hacmi, araya giren engelleri aşmanın zorluğu ile ilgilidir.
- 4) Göç hacmi ekonomideki dalgalanmalara göre değişmektedir.
- 5) Ciddi kontroller yapılmadığı sürece hem hacim hem de göç hızı zamanla artma eğilimindedir.
- 6) Göç hacmi ve oranı, bir ülke veya bölgedeki ilerleme durumuna göre değişmektedir”.⁵³

Küreselleşme ve diğer faktörler göç olgusunu etkilemekte ve değiştirmektedir. Günümüzde her ne kadar itme çekme faktörleri göç bağlamında mevcut olsa da Lee'nin kuramında bahsedildiği gibi itme çekme faktörlerini her sınıf için ayrı olarak hesaplamak çok daha da zordur. Çünkü bu dönemde sınıf yapısı ve içeriği tartışılmalı hale gelmiştir ve söz konusu bu yapı üzerinde net tespitler yapılabilmesi zorlaşmıştır.⁵⁴

3.5.Ağ (Network) Kuramı

“Ağ” kavramı göç olgusunu açıklamak için sosyolojide 1990’lı yıllarda kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Douglas S. Massey ve arkadaşlarına göre göç ağları; göçmenleri ve eski göçmenleri menşe ve varış bölgelerinde akrabalık, arkadaşlık ve ortak topluluk kökenli bağlar aracılığıyla birbirine bağlayan kişiler arası bağlardır. Onlar uluslararası hareket olasılığını arttırırlar, çünkü hareketin maliyetlerini ve risklerini azaltır, beklenen net göç getirilerini yükseltirler. Ağ bağlantıları, insanların dış istihdama erişimi elde etmek için kullanabileceği sosyal bir sermaye biçimidir.⁵⁶

Massey ve arkadaşları ağ kuramıyla ilgili azalan maliyet ve azalan risklerden bahsetmektedir. Azalan maliyet konusunda yeni bir bölgeye ilk defa göç eden göçmenlerin sosyal bağları yoktur ve onlar için göç masraflıdır. İlk göçmenler

⁵³ Lee, “A Theory of Migration”, s. 52-54.

⁵⁴ Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç Ve Göçmen İlişkisi", s. 75.

⁵⁵ Fuat Güllüoğlu, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4 (2012), s. 72.

⁵⁶ Douglas S. Massey, Arango Joaquin, Hugo Graeme, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, C. 19, S. 3 (1993), s. 448.

ayrıldıktan sonra geride kalan arkadaşları ve akrabaları için göç masrafları büyük ölçüde azalır. Dolayısıyla akrabalık ve dostluk yapılarının doğası nedeniyle, her yeni göçmen gidilecek bölgeyle sosyal bağları olan bir dizi insan yaratır. Azalan riskler konusunda Massey ve arkadaşları uluslararası ağların göçü risk çeşitlendirme stratejisi olarak cazip hale getirdiğini açıklamaktadır. Göçmen ağları iyi geliştiği zaman bir iş çoğu topluluk üyesinin kolay ulaşılacağı bir yere konur, göç güvenilir ve güvenli bir gelir kaynağı olur. Her yeni göçmen ağı genişletir ve ilişkili olduğu herkes için hareket riskini azaltır.⁵⁷

Göçmen ilişki ağları uluslararası göçü hızlandırmakta ve kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla göçün maliyet ve risklerini azaltan bu ağlar ne kadar çoğalırca göçmenlerin gidecekleri ülkeler ve çalışabilecekleri alanlar da o kadar artmaktadır.⁵⁸

4.GÖÇÜN BİREY VE TOPLUM HAYATINA ETKİSİ

Bireyin doğduğu ve büyüdüğü mekanla olan bağını koparma nedenlerinden biri olan göç, insanların sahip olduğu inançlar, alışkanlıklar, düşünce ve davranışlar üzerinde de etkilidir. İnsan bir şekilde yaşadığı çevreyi değiştirdiğinde gerilim, stres ve psikolojik travma yaşayabilmektedir. Dolayısıyla göç, toplumların ve ülkelerin yaşadığı birçok sorunu hızlandırıp derinleştirmekte, hatta siyasal alandaki rekabette kutuplaşma ve radikalleşmeye sebep olmaktadır.⁵⁹

İnsan göçü psikolojik, siyasal, ekonomik ve kültürel etkilere yol açan sosyal bir olgudur. Son yıllarda göç hareketleri küreselleşme süreci içerisinde ekonomik bir boyut da kazanmıştır.⁶⁰ Bu bağlamda göçün birey ve toplum hayatına etkisi psikolojik, toplumsal, ekonomik, kültürel ve dini boyutlarda değerlendirilmektedir.

4.1.Psikolojik Etki

Göç, sosyal bir olgu olarak birey ve toplum üzerinde psikolojik etkileri de beraberinde getirmektedir. Psikolojik etkiler göçe sebep olan şartlara bağlıdır. Bazı bireyler düşük gelirden bazıları ise savaş tehlikesi ya da tehcirden dolayı göç

⁵⁷ Massey ve arkadaşları, "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", s. 449-450.

⁵⁸ Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, s. 33.

⁵⁹ Süleyman Ekici, Gökhan Tuncel, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1 (2016), s. 19.

⁶⁰ Nas, "Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar", s. 73.

etmektedir. Bunun bir sonucu olarak göç eden bireylerde ruhsal sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonudur.

Göç, farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimiyle ortaya çıkan kültürel uyum sorunlarıyla sonuçlanmaktadır. Göçmenler göç ettikten sonra ailenin parçalanması, sosyal ağın azalması ve psikososyal stres yaşayabilmektedir. Göçün sonucu olarak yeni kültür ile uyum sağlama sorunundan kaynaklı yaşanan stres anksiyete ve depresyonun görülmesine neden olmaktadır.⁶¹ D. Bhugra “Göç ve Ruh Sağlığı” (Migration And Mental Health) adlı makalesinde göç sürecini üç döneme ayırmıştır:

1) Göç öncesi dönem (Göç edecek bireyin kişiliği ve göç motivasyonu, yani isteğe bağlı ya da zorunlu göç)

2) Göç deneyimi (Sosyal desteğin kaybolması, kayıp duygusu, kopuşla gelen üzüntü, göç sürecindeki travmatik yaşantılar ve travma sonrası stres bozukluğu)

3) Göç sonrası deneyim (Yaşanan kültür şoku, algılanan ayrımcılık, maddi sıkıntılar ve özlem).⁶²

Göçe yol açan hazırlıklar ve göç sürecinde meydana gelen stres her bireyi farklı şekillerde etkilemekte ve bu etkiye bireyler farklı şekillerde yanıt vermektedir. Kişinin göçe hazırlık aşamasında gösterdiği esneklik ve değişen beklentileri onun alıcı kültüre geçişi yönetmesine yardımcı olmada etkin bir role sahiptir.⁶³

Göç sosyal bir kriz olarak düşünülmelidir, çünkü globalleşme devletler arası sınırları aşır bir şekilde yeni sınırları oluşturmaya devam etmektedir. Göç öncesi ve sonrası süreç birçok stres faktörünü içinde bulundurmaktadır. Göçmen toplumlarda çocuk, kadın ve yaşlılar daha büyük risk altındadır. Yaşanılan ortamların sağlıksız oluşu, düşük gelir, sigortasız çalışma, beslenme yetersizlikleri, dil engelleri, hizmet alabileceği kurumları bilememe, yoğun stres, sosyal destek azlığı, önyargılar, yanlış anlamalar, kültürel şok ve bunlara bağlı olarak yaşanan yalnızlık, yabancılık,

⁶¹ Ayla Tuzcu, Kerime Bademli, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C. 6, S. 1 (2014), s. 57.

⁶² Dinesh Bhugra, Harry Minas, "Migration and Mental Health", *Acta Psychiatrica Scandinavica*, S. 109 (2004), s. 244.

⁶³ Bhugra, Minas, "Migration and Mental Health", s. 244.

ötekileştirme, damgalanma gibi duygusal problemler göç sürecinde karşılaşılan en önemli zorluklardır.⁶⁴

4.2. Toplumsal Etki

Göç, bireyleri etkilemesi yanında bireylerden oluşan toplumsal yapıyı da etkilemektedir. Hem göç veren hem de göç alan ülke ya da bölgenin toplumsal yapısı göç olgusuyla değişebilmektedir. Bir bölgeyi çok sayıda insanın terk etmesi bazı mesleklerin ve belirli yaş gruplarının özellikle de genç nüfusun azalmasına sebep olmaktadır. Göç alan ülkeler açısından ise farklı kültür ya da ırka mensup insanların nüfusa dahil olarak orayı kozmopolit bir yer haline getirmesi gibi etkiler söz konusudur.

Göçün etkileri onun gerekçelerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. İstemli olarak gerçekleşen göçlerde entegrasyon ve bütünleşme konusunda bireyler daha kolay uyum sağlamaktadır. Zorunlu göçlerde ise bireyler duruma hazırlıksız yakalandıkları için uyum ve entegrasyon konusunda sorun yaşamaktadırlar. Dolayısıyla böyle göçler toplumsal yapıyı olumsuz yönde etkilemektedir.⁶⁵

Göçmenler göç hareketi ile sadece yer değiştirmezler, aynı zamanda yerleştikleri yeni yerlerde sosyokültürel etkileşimler de yaratırlar. Yani coğrafi ve kültürel olarak birbirinden kopuk toplumlar arasında temaslar kurulması ve iletişim sağlanması söz konusudur.⁶⁶ Farklı kültür ve etnik yapıya mensup göçmenler, göç ettikleri yerlerde kendilerine ait kimlik arayışları karmaşıklıştığında insanlarla sosyal bütünleşme yerine çatışmayı yani kendi kimliklerini kabul ettirme savaşına giden olumsuz bir süreci de yaratabilmektedir.⁶⁷

Göçün önemli ölçüde aile üzerinde etkisi vardır. Özellikle şehirlere göç eden ailelerde kadınlar da çalışmaktadır. Göç ile birlikte aile yapısı da bir şekilde değişmektedir. Yapılan araştırmaların neredeyse tamamı köylerde bulunan geleneksel

⁶⁴ Cansu Solgun, Gülgün Durat, "Göç Ve Ruh Sağlığı", *Journal of Human Rhythm*, C. 3, S. 3 (2017), s. 142.

⁶⁵ Mim Sertaç Tümtaş, Cem Ergun, "Göçün Toplumsal Ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 4 (2016), s. 1348.

⁶⁶ Tümtaş, Ergun, "Göçün Toplumsal Ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri", s. 1352.

⁶⁷ Buket Akıncı, Ahmet Nergiz, Ercan Gedik, "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2 (2015), s.76.

geniş aile yapısının kentlere göç edildikten sonra çekirdek aileye dönüştüğünü göstermektedir. Kırdan kente göç sosyal ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde akrabalık ilişkilerinin devam ettiği, fakat bu ilişkilerin boyut değiştiği görülmektedir. Çünkü kente göç eden aileler zamanla kentsel yaşam tarzına uymaya başlamaktadır. Dolayısıyla bu değişim aile yapısını ve akrabalık ilişkilerini etkilemektedir. İnsanlar geleneksel akrabalık ilişkilerini terk etmiş, endüstriyel çalışma ve kent yaşamı aile bütünlüğünün bozulmasına sebep olmuştur. Bazı göçmenlerin iş için tek başına göç etmeleri de ailelerin parçalanmasına sebep olabilmektedir.⁶⁸

Bazı iş yerlerinde liberal davranışlar, aile yapısına aykırı ve aile dışı ilişkilerin normal gibi sunulması, evlilik dışı doğan çocukların kimlik kazanmaları gibi etkiler aile hayatındaki değerlerin zayıflamasına neden olmaktadır. Göçün yoğun olduğu yerlerde boşanma ve aile içi şiddetin arttığı da gözlemlenmektedir. Yani kırsal kesimden gelip şehirlere yerleşen aileler sosyal kontrol mekanizmalarından uzaklaşarak ekonomik ve sosyal problemlerle birlikte şiddetin artmasına neden olmaktadır.⁶⁹

Göç şehir hayatına hem olumlu hem de olumsuz etki etmektedir. Olumsuz şartlar olarak şehirlerin fiziksel ve kültürel açıdan daha çok köye benzemesi, suç oranlarının artması, belediye ile ilgili sorunların çoğalması ve sağlık hizmetlerine olan ihtiyacın artması sayılabilir. Olumlu şartlar ise resmi nikahların artması, ülkede sosyal uyum ve sosyal bütünleşmenin sağlanması ve şehirleşmeye katkı olarak zikredilebilir.⁷⁰

4.3.Ekonomik Etki

Göç olgusu toplumsal yapıyı ne kadar etkiliyorsa bir şehrin, bölgenin veya ülkenin ekonomisini de o kadar etkiler. Uluslararası göç bir ülkenin ekonomisinde hem

⁶⁸ Halis Başel, "İç Göçün Sonuçları ve İşgücüne Etkileri", *Journal of Social Policy Conferences*, S. 51 (Ekim 2010), s. 300-303.

⁶⁹ Kazım Yıldırım, "Göçün Aile Üzerindeki Etkisi," <https://www.ayk.gov.tr/Wp-Content/uploads/2015/01/YILDIRIM-Kaz%C4%B1m-G%C3%96%C3%87%C3%9cn-A%C4%B0le-%C3%9czer%C4%B0ndek%C4%B0-ETK%C4%B0s%C4%B0.Pdf> (Erişim Tarihi 23/03/2020).

⁷⁰ Recep Özkan, "Göç Olgusu ve Toplumsal Yapıya Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 33, S. 47 (2019), s. 139

olumlu hem de olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bu etkiler en çok iş göçüyle alakalı yapılan tespitlerde ortaya çıkmaktadır.

Göçün birey üzerinde ortaya çıkan etkilerinden biri istihdam ve işgücü yapısı alanında görülmektedir. Göç, istihdamı iki şekilde etkilemektedir. Birincisi işgücünün kentsel alanlardaki etkisidir. Yani göçlerin sebebi ekonomik olduğu için göçmenlerin hedefi iş bulmaktır. Dolayısıyla kentlerde işsizler için rekabetin artması iş piyasasında çalışma koşullarını olumsuz şekilde etkilemektedir. Bunun sonucu ise ücretlerin düşmesi ve kayıt dışı çalışmaların artmasıdır. İkincisi ise toplumsal etkidir. Göçmenlerin tarımsal işgücü yapısından kentsel işgücü yapısına geçmelerinin sonucu bütün hane halkını etkilemektedir. Dolayısıyla göç sadece erkek işçi nüfusunu değil ailenin diğer bireylerini de etkilemektedir. Çünkü kentte yaşamın daha maliyetli olması diğer aile bireylerinin de çalışmasını zorunlu kılmaktadır.⁷¹

Göçün istihdam üzerindeki bir diğer etkisi de formel sektörde iş bulamayan göçmenlerin kayıt dışı çalışmaya yönelmesidir. Bu tarz bir çalışma birçok ülkenin sorunudur.⁷² Bazı ülkelerde hızlı nüfus artışı ve dış göç yoğunluğu kayıt dışı çalışmaların artmasının nedenlerinden biridir.

Neo-klasik ekonominin makro göç kuramına göre ülkelerin çalışma ücreti farklılığından kaynaklı olarak düşük ücretli işçiler yüksek ücretli ülkelere göç etmektedir. Ülkeler arasında işgücü piyasalarındaki dengesizlik ve ücret farklılıkları fakir ülkelere zengin ülkelere göçe neden olmaktadır. Bu durum fakir ülkelere işgücünün azalmasıyla ücretlerin yükselmesi, zengin ülkelere de işgücünün artmasıyla çalışma ücretlerinin düşmesi ile sonuçlanmaktadır.⁷³

Bir ülkenin uluslararası iş göçü almasının olumlu etkileri arasında sermayenin tam kapasiteyle çalışması, yatırım hızının yükselmesi ve iktisadi refahın artması gibi durumlar sayılabilir. Mesela İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı ülkelerinin işgücünü dışarıdan almaları ekonomilerine büyük katkı sağlamıştır. Olumsuz etki ise, iş gücünü

⁷¹ Başel, "İç Göçün Sonuçları ve İşgücüne Etkileri", s. 308-309.

⁷² Başel, "İç Göçün Sonuçları ve İşgücüne Etkileri", s. 312.

⁷³ Güllüoğlu, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politiki Ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme," s. 57-59.

dışarıdan alan ülkeye daha yüksek maliyetler çıkmasıdır. Örneğin nüfusun artması yol, konut, hastane ve diğer ihtiyaçların da artmasına neden olmaktadır.⁷⁴

Göç sadece göç edilen yerleri değil göç veren yerleri de etkilemektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında göç veren ülkeler insan gücü kaybı, kırsal alanların boşalması ve kalkınmanın yavaşlaması, pazarın dağılması gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Göç veren ülkeler sadece üretim faktörünü değil bölge ekonomisinin avantajlarını da kaybetmektedir.⁷⁵

Çoğu ampirik çalışmaya göre gelişmekte olan ülkelerde göç, kişilerin ailelerinin sosyal ve ekonomik statülerini geliştirmek amacıyla yapılmaktadır. Gönderilen paralar genelde ev gelirini ve yaşam standardını artırmak, beslenmeyi ve diğer ihtiyaçları karşılamak için iyi bir gelir kaynağıdır. Ulusal düzeyde bakıldığında gelişmekte olan ülkeler için işçi dövizleri daha az geçici ve daha güvenli bir para kaynağıdır. Fakat işçi dövizlerinin varlığı bir ülkede yoksulluğu azaltacağı anlamına gelmemektedir. Yoksullar bu gelen dövizlerinden konut, hizmet ve yerel ürünlere harcamalar yaparak faydalanabilirler.⁷⁶ Böylece göç bazı ailelerin ekonomik koşullarını iyileştirmeye yardımcı olmaktadır.

4.4.Kültürel Etki

Göç, bireyler üzerinde sebeplerine göre farklı etkiler yaratabilmektedir. Zorunlu göçe maruz kalanların durumu diğer göç tiplerinden farklıdır, çünkü büyük ölçüde olumsuz etkileri vardır. Göçmen göç ederken kendi kültürünü yabancı bir ülkeye götürüp orada farklı bir kültürle karşılaşmaktadır. Bir göçmenin yabancı bir ülkede bulunurken kendi kültürünü memleketindeki gibi yaşayamaması kültürel yaşamının bir şekilde değişime uğramasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Göçmenler farklı bir kültürle ilk defa karşılaştıklarında kültür şoku yaşamaktadırlar. Bozkurt Güvenç kültür şokunu, “*bir kültürden başka bir kültüre*

⁷⁴ Onur Çayan, *Uluslararası İşgücü Göçü Ve İşsizlik Üzerine Etkisi: 2009-2015 Yılları Arası Türkiye İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 55.

⁷⁵ Başel, “İç Göçün Sonuçları ve İşgücüne Etkileri”, s. 315-316.

⁷⁶ Stephen Castles, Hein de Haas, Mark J. Miller, *The Age Of Migration-International Population Movements in the Modern World*, New York: Paigraive Macmillan, 5. b., 2014, s. 75.

giden bireylerin, yeni kültüre uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, sıkıntı ve bunalımlar, gösterdikleri tepkiler”⁷⁷ olarak tanımlamaktadır.

İnsanlar göç ettikten sonra, gittikleri yerlerde bazı inanç, yaşam biçimleri ve alışkanlıkları terk etmek ya da yeni yerin yapısına göre bunları gizleyerek yaşamak zorunda kalabilirler. Daha sonra kültürel etkileşime girebilirler.⁷⁸ Göçmenler yeni çevrelerde değişime neden oldukları gibi gittikleri çevreler de kendilerinde bir nevi değişimler meydana getirmektedir. Ayrıca göç süreci sadece göçmenleri değil, göç edilen yerin yerli vatandaşlarını da köklü bir şekilde değiştirmektedir.⁷⁹ Yani göç edilen bölgenin yerli vatandaşları göçmenlerle karşılaştıklarında olumlu ya da olumsuz bir tepki göstermektedirler. Bazıları göçmenleri hoşgörü ile karşılarken bazıları ise onlardan rahatsızlık duyabilmektedir.

Göçün bir sonucu olarak kültürel değişme bağlamında kültürleşme kavramı geliştirilmiştir. Kültürleşme, farklı kültürlere sahip olan grupların kendi aralarında sürekli bir etkileşim içerisinde olmaları nedeniyle kültürel değişikliklerin ortaya çıkmasıdır. Kültürleşme sürecindeki değişim hem göçmenlerde hem de göç edilen bölgenin yerli halkında görülmektedir. Farklı kültürlerde yetişen insanlar bir araya geldiklerinde onların kişilik, davranış, yaşam tarzı, inançları ve benzeri kültürel unsurları birbirlerinden etkilenmektedir. Göç olgusu kültürleşmenin en yaygın nedenlerinden biridir. Çünkü bir göçmen memleketinden ayrıldığında ailesinden, arkadaşlarından ve toplumsal bağlarından da ayrılmaktadır. Dolayısıyla böyle gruplar kültürleşme ile birlikte pek çok açıdan değişime uğramaktadır.⁸⁰

Kültürleşme sürecinin öğelerinden biri olarak göçmenler, mülteciler veya yerliler değişime uğrayabilmektedir. Bazı gruplar bu sürece gönüllü olarak bazıları ise istemeden dahil olmaktadır. Fakat bu gruplar kültürleşme sürecini aynı şekillerde yaşamamaktadırlar. Buna kültürleşme stratejileri denilmektedir. Göçmenlerin farklı kültürleşme stratejileri farklı sonuçlar doğurmaktadır. Kültürleşme stratejileri

⁷⁷ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974, s. 134.

⁷⁸ Nazim Işık, *Göç, Kültür Ve Kimlik Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: Sakarya İli Küpçüler Ve Güneşler Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 33.

⁷⁹ Ayşenur Bilge Zafer, “Göç Çalışmaları İçin Bir Anahtar Olarak “Kültürleşme” Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S. 30 (2016), s. 76.

⁸⁰ Zafer, “Göç Çalışmaları İçin Bir Anahtar Olarak “Kültürleşme” Kavramı”, s. 77-78.

asimilasyon, ayrılıkçılık, bütünleşme ve marjinalleşme olmak üzere dört tanedir. Yerliler göçmenlerden farklı olarak bütünleşme, asimilasyon veya eritme potası, tecrit etme, dışlama ve bireycilik gibi kültürleşme stratejilerini tercih etmektedirler. Yerliler ve göçmenler bütünleşme, asimilasyon ve bireycilik stratejilerini tercih ettiklerinde aralarında olumlu ilişkiler, diğer stratejileri tercih ettiklerinde ise uyumsuz ilişkiler görülmektedir.⁸¹

Toplumun dışında olan toplulukların ve göçmenlerin yeni bir topluma uyum sağlamak için entegrasyon politikaları geliştirmeleri önemlidir. Toplumsal uyum altında bütünleşme (entegrasyon), aynışma ve asimilasyon gibi süreçler bulunmaktadır. Özellikle aile kurumu entegrasyon sürecinden etkilenen yapılardan biridir. Çünkü aile bireyleri öyle bir ortamda evde kendi kültürlerine uygun, dışarıda ise farklı davranışlar geliştirmektedirler.⁸²

Bazı göçmenler yabancı bir kültürde yaşadıkları için sosyal ve kültürel dışlanmaya maruz kalmaktadırlar. Dolayısıyla bu dışlanma göçmenlerin hemşehri mahallelerine sığınmalarına⁸³ ve zamanla gettoların kurulmasına neden olmaktadır. Gettolarda insanlar kendi kültürüne uygun bir ortam kurma çabasında olurlar. Böyle mahalleler Batı ülkelerinde sıkça görülmektedir. Dolayısıyla göçmenlerin etnik kültürleri, yabancı bir ülkede bir araya gelerek kendi mahallerini kurmalarında merkezi bir role sahiptir. Böyle etnik mahalleler, çoğunluk tarafından ulusal kimlik için bir tehdit unsurudur. Baskın gruplar tarafından göçmen kültürleri değişmez ve gerici olarak görülmektedir.⁸⁴

Zorunlu göçe maruz kalan toplumlar kültürel travma da yaşayabilmektedir. Ron Eyerman'a göre, "*kimlik ve anlamın dramatik bir şekilde kaybolması, toplumsal dokularda bir yırtılma anlamına gelir ve bir dereceye kadar uyum sağlayan bir grup insanı etkiler. Bu anlamda travmanın bir topluluktaki herkes tarafından hissedilmesi*

⁸¹ Zafer, "Göç Çalışmaları İçin Bir Anahtar Olarak "Kültürleşme" Kavramı", s. 80-84.

⁸² Sümeyye Gedikoğlu, *Toplumsal Hafızanın Geriye Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 28.

⁸³ Deniz Aşkın, *Göçmen Gençlerde Kültürel Dönüşüm Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: İnegöl Huzur Mahallesi Örneği*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 54.

⁸⁴ Castles, Haas, Miller, *The Age Of Migration-International Population Movements in the Modern World*, s. 63-64.

veya doğrudan ya da herhangi biri tarafından doğrudan deneyimlenmesi gerekmez.”⁸⁵ Zorunlu göçler, savaşlar, imparatorlukların çökmesi ve ekonomik krizler gibi olaylar toplumlardaki sosyokültürel değerlerin değişmesine neden olmaktadır. Kültürel travma dolaylı ya da dolaysız bir şekilde dil, din, tarih, toplumsal örgütlenme biçimi, aile yapısı, geleneksel otorite biçimi ve kurumlara bir saldırıdır.⁸⁶ Devrim, darbe, çeşitli ayaklanmalar, ekonomik kriz, göçe zorlama, sürgün, etnik temizlik, soykırım, kitlesel katliamlar ve benzeri olaylar kültürel travmayı başlatabilecek sosyal değişimlerdir.⁸⁷

4.5.Dini Etki

Toplumun temel unsurlarından biri olarak din, sosyal hayatta yaşanan değişim ve dönüşüm hareketlerinden etkilenmektedir.⁸⁸ Bu değişim ve dönüşüm hareketlerinden biri olan göç, türüne bağlı olarak dini hayat üzerinde de bir etkiye sahiptir.

Göç hem göçmenlerin inançlarını, uygulamalarını ve topluluk oluşumlarını hem de göç edilen yerdeki halkı etkilemektedir. Göç sayesinde dünyanın bazı bölgelerinde dini manzaraların değiştiği görülmektedir.⁸⁹ Başka dine mensup olan kişiler o dinin hiç görülmediği topraklara göç ederek oradaki demografik yapıyı değiştirmektedir.

Göç ve dindarlık ilişkisi tek yönlü değil karşılıklı bir ilişkidir. Yani göçün din üzerinde etkisinden başka dinin de göç üzerinde etkisi bulunmaktadır. Göçün din üzerindeki etkileri olumlu ve olumsuz etkiler olarak ikiye ayrılmaktadır.⁹⁰

Göç din üzerinde olumlu olarak, daha rahat bir dini yaşama geçiş işlevi görmektedir. Göç aynı zamanda yeni ekonomik ve teknolojik fırsatlara kapı açmakta

⁸⁵ Ron Eyerman, *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 2.

⁸⁶ Ferhat Tekin, "Kültürel Travma Olarak Zorunlu Göç", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25 (2015), s. 98.

⁸⁷ Tekin, "Kültürel Travma Olarak Zorunlu Göç", s. 94.

⁸⁸ Ali Akdoğan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. b, 2019, s. 428.

⁸⁹ Martha Frederiks, "Religion, Migration, and Identity: A Conceptual and Theoretical Exploration", *Religion, Migration, and Identity: Methodological and Theological Explorations*, ed. Martha Frederiks, Dorotya Nagy, Boston: Brill, 2016, s. 22.

⁹⁰ Arif Korkmaz, "Göç ve Din", *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyığıt, Konya: Palet Yayınları, 2013, s. 341-342.

ve ayrı dini özgürlük alanını genişletme imkanı sağlamaktadır. Dolayısıyla göç, dinler ve dindarlar için olumlu etkiler doğurmaktadır. Bu olumlu sonuçlara Yahudilerin göçü örnek olarak verilebilmektedir. Çünkü göç, Yahudilik dinin oluşumunda temel faktörlerden biridir ve Yahudiler için sıradan bir tarihi olayın ötesindedir.⁹¹ İslam dininde göç kavramına eşdeğer olan hicret kavramı Müslümanlar için büyük öneme sahiptir, hatta hicretin olduğu yıl takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç etmesi İslam'ın rahatça yaşanabilmesi için fırsat ve ilk İslam devletinin kurulması için bir vesile olmuştur. İslam tarihinde hicretten önce Mekke'deki müşriklerin baskısına dayanamayan güçsüz Müslümanların Habeşistan'a göç etmesi de örnek olarak verilebilir.⁹²

Göç eden bir birey, göç ettiği yerde birçok sorunlarla karşılaştıktan sonra ilk önce kendi kimliğini sorgulamaya başlamaktadır. Böylece birey, zihinsel ve psikolojik bir sürece girmektedir. Göçmen yabancı bir ülkede yaşadığı için yeni tanıştığı kültür ve yaşam tarzının kendi kültür ve yaşam tarzını tehdit ettiğini hissetmektedir. Dolayısıyla göçmen kendi kimliğini tanımlama ve hatırlama ile başlayan bir keşif sürecine girmektedir.⁹³ Göç eden bireyin böyle bir sürece girmesi kendi dininin farkında olarak onu araştırmaya sevk etmektedir.

Göçmenler dinlerini sadece bir uyum sağlama aracı olarak değil, kendilerini yabancı ortamdan ayırtırmak için bir araç olarak da kullanabilirler. Böylece onlar ortak dinsel, dilsel ve bölgesel özellikler etrafında toplanarak kendi dini veya kültürel kurumlarını kurmaktadır. Bu ortamlar göçmenlerin yaşadığı yabancılaşma, ırkçılık ve hayal kırıklığı gibi olumsuz etkileri azaltıp onları daha dindar hale getirmektedir. Göçmenler göçten önceki yaşam tarzlarını özledikleri için dini ana vatanın bir temsilcisi konumuna getirerek dinin aracı işlevini gerçekleştirmektedirler.⁹⁴ Böyle dini kurumlar yabancı ülkelerdeki göçmenlere manevi, duygusal ve psikolojik destek sağlayıp onların karşılaştıkları sorunların etkisini azaltmaktadır.

⁹¹ Korkmaz, "Göç ve Din", s. 356-357.

⁹² Korkmaz, "Göç ve Din", s. 344-345.

⁹³ Arif Korkmaz, *Göç ve Din (İsveç'teki Kululular Örneği)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2011, s. 74-75.

⁹⁴ Caroline Plüss, "Göç ve Küreselleşen Din", çev. İlkay Şahin, *Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya*, ed. Peter B. Clarke, çev. ed. İhsan Çapcıoğlu, Ankara: İmge Kitabevi, 2012, s. 299-301.

Arif Korkmaz, dindarlığı etkileyen göç olgusunu farklılaşma ve bütünleşme kavramlarıyla açıklamıştır. Ev sahibi olan kültür ile göç eden kişinin kültürü arasında farklılaşma süreci ve göçmenlerin kendi aralarında bütünleşme süreci bulunmaktadır. Ona göre, “*göç sürecinde din, bir yandan göçmenler arasında birleştirici bir rol oynarken; diğer yandan göçmenlerle ev sahibi toplum arasındaki farklılığın su yüzüne çıktığı alanların en başında gelmektedir ve aslında bu 'farklılaştırıcı' etkisi yükseldiği oranda, 'bütünleştirme' potansiyeli de artmaktadır.*”⁹⁵

Göçün din ya da dindarlık üzerinde olumlu etkileri yanında olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Olumsuz etkiler göçmenlerin yaşadığı çevre ve şartlara göre farklılık göstermektedir. Çünkü göçmenler kendi ülkelerinde daha çok kendi dini ortamları içerisinde yaşamaktadırlar. Fakat yabancı bir ülkeye geldiklerinde daha az sosyal baskı vardır ve geleneksel dini alternatifler daha çoktur. Dolayısıyla bir dini gruba katılmak ya da eski dini terk etmek gönüllü bir tercih haline gelmektedir.⁹⁶ Başka bir olumsuz etki olarak ise bazı göçmenler kendi ülkelerinden kopuş yaşadıktan sonra kendi din dünyasından da kopabilmektedirler.⁹⁷

Arif Korkmaz’a göre göç sürecinin dindarlık üzerindeki olumsuz etkilerinden biri de otorite bunalımı ve anti-entelektüalizmdir. Özellikle son zamanlarda teknolojinin gelişmesiyle dini bilgilerin herkese ulaşılabilir hale gelmesi dini bilginin sığlaşmasına neden olmuştur. Bunun en bariz örneklerinden biri Batı’da yaşayan Müslüman göçmenlerdir.⁹⁸

Amerika’daki göçmenlerle ilgili yapılan araştırmalara göre, yeni göçmenlerin çoğu dindar olup ülkedeki dinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. İç ve dış çoğulculuk dinin gerilemesine değil onları güçlendiren kurumsal ve teolojik değişimleri arttırmaktadır. Göçmenler göç sırasında dini kurumlarını hedef ülkeye taşımaktadır. Fakat göçmenler göç ettikleri ülkenin sosyal şartlarına uygun olarak dini yapılarını oluşturmaktadırlar. Amerika’daki dinlerin değişimine katkıda bulunan üç süreç tespit edilmiştir. Birincisi örgütlenme şekli ve ritüellerde cemaatçi yapıyı

⁹⁵ Korkmaz, “Göç ve Din”, s. 365.

⁹⁶ Korkmaz, “Göç ve Din”, s. 366-367.

⁹⁷ Korkmaz, “Göç ve Din”, s. 370.

⁹⁸ Korkmaz, “Göç ve Din”, s. 372-373.

benimsemek, ikincisi teolojik temellere dönüş ve üçüncüsü diğer halkları da içine alacak şekilde geleneksel sınırları genişletmektir.⁹⁹

Günümüzde yapılan göçler üzerinden gerçekleşen küreselleşme de dini çeşitliliğe katkıda bulunmuştur. Uzun bir süredir Almanya, Avusturya, Fransa gibi Batı Avrupa ülkeleri Ortadoğu, Afrika ve Batı Asya'dan gelen göçmenleri kabul etmektedir. Farklı dine mensup yeni göçmenler hedef ülkelerdeki toplumlara dahil olurken sosyal ağlara girerler. Göçmenler yeni ülkelerde kendi cemaatlerini ya da dini mabetlerini inşa ederken şehirlerin manzaralarında da değişikliklere neden olurlar. Dolayısıyla bu ortam, birçok dinin birbiriyle temas içerisinde olmasına imkân sağlayarak dini çeşitliliği doğurmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁹ Fenggang Yang, Helen Rose Ebaugh, "Yeni Göçmen Dinler'deki Değişimler ve Küresel Etkileri", *Din Sosyolojisi Klasik Ve Çağdaş Yaklaşımlar I*, çev. İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006, s. 157-158.

¹⁰⁰ Plüss, "Göç ve Küreselleşen Din", s. 326-327.

İKİNCİ BÖLÜM

YUGOSLAVYA'DAN TERSİNE GÖÇE KADAR JANJA'DA DİNİ VE TOPLUMSAL YAPI

1991 yılında Yugoslavya'da yapılan ilk demokratik seçimde Bosna-Hersek'te sağcı veya etnik partilerin seçilmesi sosyalizmin tamamen kaybettiğini göstermiştir. İlk olarak Slovenya ve Hırvatistan'ın yapılan referandumla bağımsızlığını ilan etmesi Yugoslavya'nın dağılma sürecini hızlandırmıştır. Önce Slovenya ardından Hırvatistan'da savaş başlamış, Bosna-Hersek'te de bağımsızlık için referandum düzenlenmiş ve katılanların %93'ü bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır. Referandumdan sonra Bosna-Hersek de 3 Mart 1992 yılında bağımsızlığını ilan ederek Yugoslavya'dan ayrılmıştır. Fakat Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te yaşayan Sırp nüfusun bağımsızlığa karşıt olmaları etnik çatışmalara zemin hazırlamıştır.¹

Bosna-Hersek'teki Sırbistan sınırına yakın Semberija bölgesinde bulunan Bijeljina şehri savaşın başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Bijeljina çok etnikli bir yapıya sahip bir şehir olarak milli ayrışmaların ilk kurbanı olmuştur. 30 Mart gecesinde genelde Boşnak gençliğin toplandığı "İstanbul" isimli kafeye bomba atılmıştır. Martın son gecesi ve 1 Nisan günü silahlar ateşlenmiş, "Arkanovci" denilen para milis ve diğer Sırp güçler tarafından saldırıya uğrayan şehir kısa bir sürede ele geçirilmiş ve savaş diğer bölgelere yayılmıştır.²

Bijeljina'da bu tezin konusu olan Janja kasabası bulunmaktadır. Janja kasabası Bijeljina'dan sonra kısa bir süre içerisinde Sırp ordusu tarafından çatışmasız ele geçirilmiştir. Orada çoğunluğu oluşturan Boşnak nüfus, 1992 yılı Nisan ayından itibaren savaş süresi boyunca Sırp kontrolü altında kalmıştır. İlk önce Boşnaklar kendi istekleriyle Janja'yı terk etmeye başlamışlardır. Fakat 1994 yılında Sırp yönetiminin aldığı siyasi karar üzerine nüfusun çoğu Janja'dan tehcir edilmiş, onların yerine diğer bölgelerden gelen Sırp nüfus yerleştirilmiştir. Savaşın sonuna kadar sadece birkaç Boşnak aile orada kalmıştır.

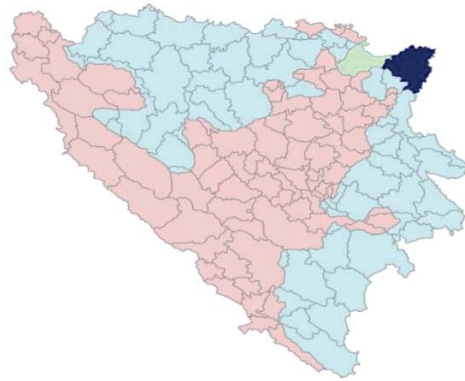
¹ N. Aslı Şirin Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 43-50.

² Jusuf Trbić, *Istine i Laži*, Sarajevo/Bijeljina: BZK Preporod Sarajevo-BZK Preporod Bijeljina, 2013, s. 180-181.

Bosna-Hersek'te savaş bittikten sonra (Dayton Antlaşması gereği) yurtlarını terk eden Boşnaklar, Sıplar ve Hırvatlar evlerine geri dönmeye hak kazanmışlardır.³ Böylece Boşnaklar Doğu Bosna, Posavina ve Semberija bölgesine tersine göç etmeye başlamıştır. 2000-2002 arası yıllar tersine göçün en yoğun yaşandığı zamanlardır.⁴ Prijedor'a yakın Kozarac,⁵ Zvornik'e yakın Kozluk⁶ ve Janja tersine göçün başarılı örnekleri arasında yer almaktadır. Bu yerleşim yerlerinde Boşnakların çoğu geri dönüş yaparak yeniden dini ve sosyal hayatlarını kurmayı başarmışlardır.

1. BOSNA SAVAŞI ÖNCESİ JANJA'DA DİNİ VE SOSYAL HAYAT

Janja, bugünkü Bosna-Hersek'teki iki özerk bölgeden biri olan Sırp Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer alan, Bijeljina şehrinin güneyine 11 km uzak bir düzlükte Janja Nehri'nin her iki tarafında bulunan bir kasabadır. Kasaba Bijeljina ve Zvornik belediyelerini birbirine bağlayan karayolu üzerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda Janja, Bosna-Hersek Sırbistan sınırında yer almaktadır. O bölgede Bosna-Hersek ve Sırbistan devleti arasında Drina Nehri sınır olarak kabul edilmektedir. Bu bölge Bosna-Hersek'in en verimli tarım bölgesi olarak bilinmekte ve nüfusun çoğu tarımla uğraşmaktadır.⁷ Semberija bölgesinde yaşayan insanlar 90'lı yıllarda meydana gelen savaşa kadar asırlar boyunca komşuluk ilişkileri içerisinde yaşamışlardır.



Bosna-Hersek'te Bijeljina Belediyesi'nin coğrafi konumu⁸

³ Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, s. 141.

⁴ Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, s. 228.

⁵ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kozarac-grad-obnovljen-iz-ljubavi-i-inata> (28.08.2020.)

⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/706857.html> (28.08.2020.)

⁷ Mahmud Nurkić, *Janja i Janjanci Kroz Historiju*, Tuzla: BZK Preporod Tuzla, 2010, s. 14.

⁸ <https://bs.wikipedia.org/wiki/Bijeljina> (27.08.2020.)

Janja ilk kez 17. yüzyılda İbrahim-beg Alajbegović Pečevi'nin kaleme aldığı *Tarih-i Peçevi* isimli eserde zikredilmiştir.⁹ Eserde Osmanlı Devleti'nin Budin fethine katılan Janja'da doğmuş Gerz İlyas'tan (Boşnaklarda Alija Đerzelez olarak bilinir) bahsedilmektedir. Alija Đerzelez, Osmanlı erken döneminde Boşnakların halk kahramanı olarak bilinmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Ahkam-ı Şikâyet defterlerinde Janja, Zvornik nahiyesine bağlı olarak zikredilmektedir. Janja'daki caminin ismi Sultan Süleyman Cami olarak geçmektedir. Bu bilgi Kanuni Sultan Süleyman döneminde Janja'nın varlığını göstermektedir.¹⁰

Tarih boyunca Janja çoğunluğunu Boşnakların oluşturduğu çok etnikli bir nüfusa sahip olarak diğer halklarla dayanışma içerisinde yaşamıştır. Mahmut Nurkić'in kaleme aldığı kitapta 1783 yılında Janja'da 72 ev bulunduğu, bunlardan 60'nın Müslümanlara, 12'sinin ise Ortodoks Hristiyanlara ait olduğu kaydedilmektedir. Fakat 1737 yılında Avusturya ordusunun Janja'yı yakıp yıkması nüfusu olumsuz etkilemiştir.¹¹

Janja'nın nüfus yapısının inşası üç evrede gerçekleşmiştir: 1) Osmanlı'nın Balkanları fethiyle günümüzdeki Sancak, Karadağ ve Hersek'ten gelen Müslüman ve Ortodoksların göçü. 2) Osmanlı Devleti'nin Viyana Kuşatması'ndaki başarısızlığından sonra Hırvatistan ve Macaristan'dan çekilmesiyle o bölgelerden gelen göçmenler. 3) 1804 yılında Birinci Sırp İsyanı ile başlayarak Sırbistan'daki Müslümanların kitlesel zorunlu göçü ile olmuştur.¹² Bu yapılan kitlesel göçler sadece Janja'yı değil Bosna eyaletinin diğer yerleşim yerlerinin nüfus yapılarını da etkilemiştir. Bu göçlerden dolayı Janja'nın nüfusu hızlı bir artış yaşamıştır. Özellikle 1804'ten sonra Sırbistan'dan gelen Müslüman göçmenlerin bu değişimde büyük bir payı vardır. 1806 yılındaki Mişar Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun Sırp'lar tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra 1807 yılında Sırbistan'da isyan eden Sırp'lar Drina Nehri'ni geçerek Janja'yı yakmıştır.¹³ Janja'nın Osmanlı Devleti sınırına yakın konumda bulunması bu tarz saldırılara sürekli maruz

⁹ Salih Kulenović, "Janja—etnološka monografija", *Članci I Građa Za Kulturnu Istoriju Istočne Bosne*, Muzej Istočne Bosne Tuzla, C. 13, 1980, s. 166.

¹⁰ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 16-18.

¹¹ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 26.

¹² Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 26.

¹³ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 28.

kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla kasabanın demografisi sürekli değişkenlik göstermiştir.

1864 yılında Zvornik kaymakamlığına bağlı olan Janja'da 3510 kişi bulunmaktaydı. Sırbistan'dan sürgün edilen Müslümanlar Bosna eyaletine tamamen yerleştikten sonra Janja'nın nüfusu 3160 idi. 1863 yılında Janja'nın etrafındaki köylerde 440 Ortodoks evi bulunmaktaydı. Yugoslavya döneminde her on yılda bir yapılan nüfus sayımına göre Janja'da 1971 yılında 7945, 1981'de 9226 ve 1991'de ise 10458 kişi yaşamaktaydı.¹⁴ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki barış dönemi ve bölgenin ekonomik anlamda kalkınmasının akabinde Janja'nın nüfusu sürekli artış göstermeye başlamıştır.

1878'den 1961 yılına kadar Janja'nın belediye statüsü vardı ve ona bağlı 14 köy bulunmaktaydı. Janja'da ana gelir kaynağı 14 bin hektar tarım toprağıdır ve sakinleri genellikle tarımla uğraşmaktadır. Ayrıca Drina Nehri'nin hidro elektrik ve çakıl taşı çıkarma potansiyeli de vardır. İkincil sektör ise sanayi sektörüdür, fakat tarım kadar gelişmiş değildir. Ticaret ve zanaatkarlık sektörü tarım kadar gelir getirmese de gelir kaynakları arasında zikredilebilir.¹⁵

Janja bir kasaba olarak farklı mahallelerden oluşan bir yerleşim yeridir. Kasaba *Šarampov, Varoš, Dugo Polje, Smajić Mahala, Polutine, Brzava, Ciganluk, Šehić Mahala, Durgutović Mahala, Delić Mahala, Madžić Mahala* ve *Džafić Mahala* olmak üzere 12 mahalleden oluşmaktadır.¹⁶ Mahallelerin isimlerinde görüldüğü gibi Janja vatandaşları Osmanlı döneminden kalan “mahala” kelimesini korumaktadırlar. Janja'da yaşayan Boşnaklar merkez için de yine Türkçe kökenli “*çaršija*” kelimesini kullanmaktadırlar.

1.1.Etnik Topluluklar Arasındaki İlişkiler

Janja'daki sosyal hayata değinmeden önce kasabada yaşayan Boşnak ve Sırp halk arasındaki ilişkilerin nasıl olduğuna değinmek gereklidir. Daha önce de bahsedildiği gibi Janja Bosna-Hersek'teki bir çok yer gibi karışık bir etnik yapıya sahiptir. Nüfusun çoğu

¹⁴ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 33-35.

¹⁵ Asim Osmanbašić, *Janja: Dragulj Sa Drine*, Tuzla: Udruženje Bosna i Hercegovina Nörrkmping Sverige, 2. b., 2002, s. 8.

¹⁶ Osmanbašić, *Janja: Dragulj Sa Drine*, s. 9-10.

Boşnaklardan, Janja'nın etrafında bulunan köylerin ise tamamı Sırp nüfusundan oluşmaktadır. Bu çalışma dahilinde mülakata katılan kişilerin hepsi savaş öncesinde Boşnaklar ve Sırlar arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu ve sürekli yardımlaşma ve dayanışma içerisinde komşuluk yaşadıklarını aktarmışlardır. Hiç kimse Sırlarla bir sorun yaşandığını ifade etmemiştir. Boşnaklar ve Sırlar aynı okullarda ve işyerlerinde çalışmakta, herkes kimin ne olduğunu bilmekte fakat arkadaşlık ve dostluk için etnik farklılıklar bir engel teşkil etmemekteydi. Bazıları devletin halka dayattığı “*Kardeşlik ve Birlik*” ilkesini hatırlayarak Boşnaklar ve Sırlar arasındaki ilişkileri anlatmışlardır. *Kardeşlik ve Birlik (Bratsvo i Jedinstvo)* ilkesi Sosyalist Federal Yugoslavya devletinde bütün halkların kardeş ve birlik içerisinde eşit olduğunu ifade etmektedir. Mülakata katılan cami cemaatinden bir kişi “*İlindan*” kutlaması gününde Boşnakların Sırlara karşı hoşgörü gösterdiğini ve bunun iyi komşuluk ilişkilerinin bir örneği olduğunu şöyle anlatmıştır:

Onlarla iyi ilişkilerimiz vardı. Bu ilişkiler dini bayramlara da yansiyordu. Özellikle İlindan ve 8 Ağustos kutlamaları Janja’da bulunan kilise ve etraftaki Sırp köylerini de kapsıyordu. İlindan olduğu gün (2 Ağustos) bütün Boşnak avluları açıldı. Köylerden gelen Sırlar kendi araçlarını Müslüman avlularında bırakıp İlindan ve şenlik kutlamasına gidiyorlardı. Eğlence de vardı, oyun da vardı ve kimse kimseden rahatsız olmuyordu. Allah bizi birbirimizi tanımamız için farklı yarattı. Ben böyle bir topluluğun parçası olduğum için gurur duyuyorum. (H.C.)

Görüşmelerimize katılan başımam Omer Camić savaştan önce Boşnaklar ve Sırlar arasında ilişkileri şöyle özetlemiştir:

Kardeşlik ve Birlik Boşnaklar ve Sırlar arasındaki ilişkileri etkiliyordu. Cami inşası sırasında Ortodoksların katkı vermeleri ya da Janja’daki kilise restorasyonu sırasında Müslümanların katkılarının olması durumları vardı. Kilisenin tamiri için Müslümanlar para topluyordu. İslam Birliği kurumu adına kilise ya da manastır açılışı ortak organize edilmekteydi. Aynı şekilde Ortodokslar tarafından cami açılışı organize edilmekteydi. Cami açılışlarında papazların katılması zorunluydu ve aynı şekilde imamlar da kilise açılışlarına çağırılıyorlardı.

Bosna Savaşı’ndan önce Boşnaklar ve Sırlar arasında karma evlilikler yapılmıştır. Bu evlilikler Yugoslavya devleti tarafından desteklenmiş, halka bunun iyi bir şey olduğu empoze edilmiştir. Katılımcıların yorumlarına göre Janja’da karışık evlilikler vardı fakat geriye dönüştikten sonra bu evlilikler oldukça azalmıştır. Başımamın yorumuna göre Janja’da en fazla 30 karma evlilik vardı ve böyle evlilikler daha çok sosyalizmi kabul

edenler arasında yaygındı. Dindar aileler çocuklarına böyle bir evlilik yapmamaları için teşvikte bulunmaktaydılar. Dönüşten sonra sadece iki tane Sırp-Boşnak evliliği kaydedilmiştir. Savaş, göç ve tersine göçten dolayı karma evliliklerin oldukça azaldığı görülmektedir ve artık böyle ilişkilerden kaçınılmaktadır.

Bosna Savaşı'ndan önce Janja'da Boşnakların ve Sırların birlikte kutladıkları özel günler ve bayramlar vardı. Bunlardan biri 2 Ağustos'ta kutlanan, Janjalıların *vaşer* (panayır) dedikleri *Alicün* (Aliğun) veya Sırlarda *Ilindan* olarak bilinen bayramdır. Aslında 2 Ağustos'ta Janja kilisesinin azizi olan İlija kutlaması yapılmaktadır. Sabah Sırlar kilisede ayin yaparlar. Öğleden sonra Janja'da şenlik yapılır ve büyük pazar kurulur. Boşnaklar o gün ailece çarşıya çıkıp şenlik kutlamasına katılırlardı. İkinci önemli gün ise 8 Ağustos'ta Drina Nehri'nde kutlanan İkinci Dünya Savaşı'nda Janja'nın Nazilerden kurtuluş günüdür. Bu günde hem Boşnaklar hem de Sırlar birlikte kutlama yaparlardı. Diğer dini bayramları herkes kendi arasında kutlar fakat birbirlerini tebrik edip ziyaretleşirlerdi. Başımam Janja'da *Ilindan* bayramının nasıl kutlandığını şöyle anlatmaktadır:

Öğleden önce kilisede ortodoks papazlar ve dindarlar tarafından ayin organize ediliyor. Öğleden sonra kilise bahçesinde onların kutlaması oluyordu. Merkezde çoğunluk müslümanlar toplanıyor. Ailece çıkıp gezme, kafelerde ve restoranlarda oturuluyor. Ama bu ayrı yapılıyor, karışma olmuyor. Önceden karışma vardı. Etraftaki köylerden geliyorlardı, çünkü Janja'nın etrafında bütün köyler Ortodoks. Onlar şenliğe geliyorlardı. Ama akşama kadar ve akşamdan sonra sadece Müslümanlar kalıyordu.

Sosyalizm döneminde Boşnakların milli kimliği Müslümanlıkla belirleniyordu. Aslında bütün Boşnaklar için büyük "M" harfi ile başlayan Müslüman kelimesi milli kimliklerini ifade ediyordu, çünkü Boşnak Yugoslavya devletinde kabul edilen milletlerden biri değildi. Onun yerine sadece Müslümanlar kabul edilmekteydi. Bu dini ve milli kimliğin aynı şekilde ifade edilmesi nedeniyle katılımcılara kendilerini bir dini topluma mı yoksa milli topluma mı ait gördükleri sorulmuştur. Katılımcıların yorumlarına göre onların çoğu kendilerini daha çok dini toplumun bir parçası olarak görmektedirler. Bazı katılımcılara göre ise ikisi de önemlidir. Müslüman kavramı hem dini hem milli kimliği belirlediği halde dini kimlik daha fazla ön plana çıkmaktadır. Katılımcılardan biri (I.G.) "*Yaşadığım çevreye baktığımda, yani ailem ve akrabalarım, insanların milli bilinci olmadığını söyleyebilirim. Daha çok dini kimlik önemli*" ifadesini

kullanmıştır. Dolayısıyla o dönemde Boşnaklarda milli kimlik bilincinin pek gelişmediği söylenebilir.

1.2.Dini Hayat

Janja'daki dini hayat Bosna-Hersek'in diğer yerlerindeki gibi sürdürülmekteydi. Bazı kaynaklara göre 1723 yılında İstanbul'dan Mulasalihović ailesinin atalarından biri İstanbul'dan Janja'ya müderris olarak atanmıştır. Daha sonra 1736 yılında Janja'da medrese kurulmuştur. Medresede yetişen birçok imam ve alim Janja'da ve diğer yerlerde İslam'a hizmet etmişlerdir. Bu okulda okuyan öğrenciler imam, muallim hatta müderris seviyesine ulaşmak için eğitim görmekteydiler. Müderris ünvanına ulaşip icazetnameyi alabilmek için öğrencilerin 17 yıl eğitim almaları gereklidir. 1900-1905 döneminde yapılan eğitim reformunda medrese sekiz yıllık okul seviyesine düşürülmüş ve 1929 yılından sonra beş yıllık olmuştur. 1936 yılı Yugoslavya Krallığı döneminde ise Janja medresesinde eğitim tamamen sona ermiştir.¹⁷

Janja medresesinde birçok imam ve müderris yetişmiştir. Janja'nın son müderrisi Mula Alija Sadiković'tir. Mula Alija Sadiković 1871 yılında Janja'ya yakın olan Atmačić köyünde doğmuştur. 1882 yılında Janja medresesinde eğitime başlayıp o zamanın müderrisi olan Osman Gruhojić'ten 17 yıl ders dinleyek 1899 yılında icazetname almıştır. Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç dilde şiirler, kasideler ve hikayeler yazmış, hatta Mevlana Celalettin Rumi'nin *Mesnevi*'sini de kısmen Boşnakçaya tercüme etmiştir. Sadiković 1936 yılında Janja'da vefat etmiştir.¹⁸ Sadiković'in hayatı, şiirleri ve Alhamiyado edebiyatına katkısını Muhamed Huković detaylı bir şekilde ele almıştır.¹⁹ Janja Medresesi'nde yetişen imamlar ve müderrisler kasabadaki dini hayatın canlılığını korumuşlardır. Janja imamı, 1930'lu yıllarda Janja'daki Atik Cami'de öğle namazında ilk iki safın sadece medresede yetiştirilen imamlar ve talebelerden oluştuğu bilgisini vermiştir. Bu da o dönemde beş vakit namaza katılımın yüksek olduğunu göstermektedir.

¹⁷ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 172-174.

¹⁸ Jusuf Trbić, *Čuvani Vremena*, Bijeljina/Sarajevo: BZK Preporod Sarajevo/ BZK Preporod Bijeljina, 2. b., 2018, s. 265-268.

¹⁹ Bkz. Muhamed Huković, Alija Sadiković, *Život i djelo muderrisa Alije Sadikovića*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1987.

Janja'da mabet olarak iki cami ve bir Ortodoks kilisesi vardı. Üçüncü cami ise dönüşten sonra inşa edilmiştir. Janja'daki ilk caminin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir, fakat kasaba hakkında yapılan araştırmalara göre 16. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu caminin ismi eski cami anlamına gelen Atik Cami'dir. Atik Cami çarşının merkezinde bulunmaktadır. *Džedid Džamija* (Cedid Cami-Yeni Cami) 1870'lerde inşa edilmiştir. Janja'da *Crkva Svetog Ilije* (Aziz İlyas Kilisesi) Ortodoks kilisesi 1885-1887 yılları arasında Atik Cami'nin restorasyonu yapıldığı sırada inşa edilmiştir. Atik Cami'nin restorasyonu ve kilisenin inşasında İsaković ailesinden yaşlı bir kadın malzeme için katkıda bulunmuştur. Bu durum, kilisenin inşasında Boşnaklar ve Sırların ortaklaşa katkıda bulduklarını göstermektedir.²⁰



Foto 1. 1992 yılında Janja'da çekilen Atik Cami'nin eski hali.²¹

²⁰ Nurkić, *Janja i Janjarcı Kroz Historiju*, s. 175-176.

²¹ <https://mizjanja.ba/dzemat-atik-dzamije/>, (erişim tarihi 23.06.2020.)



Foto 2. Janja'da Crkva Svetog Ilije/Aziz İlyas Kilisesi (28.02.2020)

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Yugoslavya'da sosyalizmin kurulmasıyla toplumda dini hayatın ve imamların rolü büyük ölçüde azalmıştır. Din artık sadece cami alanı ve ev içerisinde uygulanır bir hale dönüşmüştür. O dönemde imamlar da geçim konusunda büyük sorunlar yaşamışlar ve birkaç dindar gönüllünün yardımına muhtaç kalmışlardır. Mülakata katılan Janja'nın başıamamı (O.C.) sosyalizm zamanında imamların durumunu şöyle özetlemiştir:

O dönemde imamın işi çok zordu. Hükümet tarafından din bastırılmak istendiği için toplumda imamın rolü oldukça kötüydü. Her şey camiye gelen birkaç gönüllü dindarın çalışmalarına bağlıydı. Onlar kendilerini organize edip imam buluyorlardı. Cami gelir giderlerini de kaşılamaktaydılar. Yani imamlar kanunen hiç korunmuş kişiler değildi. Onların lise diplomaları devlet tarafından tanınmamaktaydı. İmamı göreve getiren cami cemaati birkaç yıl sonra eğer onu beğenmemeye başlarsa işten çıkartıp başka birisini getiriyorlardı. Sonuçta eski imam işsiz kalıyordu.

Katılımcıların çoğu savaştan önceki dönemde halkın imamlara karşı büyük saygısı olduğunu söylemiştir. Bazıları imam bir yere geldiğinde insanların saygı göstermek için ayağa kalktığını bazıları da imamların ve hocaların itibarının eskiden daha iyi olduğunu ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan A.D. (56) sadece imamların değil onların hanımlarının da itibarlı kişiler olduğunu söylemiştir. Mesela evde mevlit organize edildiğinde imamlarla birlikte

hanımları da çağırılmıştır. Janja'nın genelinde imamların hanımlarına *hodžinca* (hocanın karısı) ya da *efendinca* (efendinin karısı) denilmektedir.

İmamlar dindar halk tarafından son derece saygıdeğer ve itibarlı kişiler olarak görülmekteyken sosyalist rejime yakın olan kişiler tarafından iyi karşılanmamışlardır. Rejim yanlıları imamları şikayet edip sürekli takip altında tutulmalarına neden olmuşlardır. Örneğin Bijeljina'da görev alan Hafız Abdullah Budimlija insanları toplayıp sohbet ve vaaz vererek İslam'ı anlatan bir isimdir. O dönemde komünist rejimden dolayı sorun yaşadığı halde Boşnak, Sırp veya ateist de olsa halk arasında ondan övgülerle bahsedilmiştir.²² Mülakata katılan din dersi öğretmeni bazı imamların rejimle olan sorunlarını anlatmıştır. 70'li yıllarda Janja'da görev alan bir imam Cuma namazında cami cemaatine askerliğe katılan Müslüman gençlere yemeklerde domuz eti bulunma ihtimaline karşı orada yediklerine dikkat etmeleri gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine imam hakkında yasal işlem başlatılarak hapse atılmıştır. Din dersi öğretmeni S.B. (43) tarafından anlatılanlara göre sosyalizm döneminde Cuma namazında devlet ajanları imamların hutbelerini dinleyip gerektiğinde ihbarda bulunmaktaydılar. Müslümanlara önderlik eden kişiler bu şekilde toplumda izole edilmekteydi ve bu durum 90'lı yıllara kadar devam etmiştir.

Dinin bir Janjalının hayatında ne kadar yer aldığı konusu o dönemde sosyalizmin varlığı, dinin devlet işlerinden ve kamu hayatından uzaklaştırılmış olması gibi etkenler göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. O dönemde dini yaşam daha çok bireysel olarak ve cami içerisinde uygulanmıştır. Okullarda din eğitimi verilmemiş ve kamu hayatında din yer almamıştır. Fakat katılımcıların bu konuda hemfikir olmadıklarını belirtmek gerekir. Verilen cevapların çoğuna göre insanlarda dini hayat yaygındı fakat bu yaygınlık daha çok yaşlı nüfusu kapsamaktaydı. Komünist partisi üyeleri hariç kimsenin camiye gitmesi yasak değildi. Sosyalizm zamanı olduğu için bazı insanlar fabrikada çalışıyorlardı ve dindar olduklarını orada belli etmezlerdi. O dönemde din sistematik bir şekilde gerici bir olgu olarak gösterilmekteydi. Gençlerde dindarlık fazla yaygın değildi. Janja'nın başımamı (O. C.), Bosna Savaşı'ndan önce Janja'da dini hayatı şöyle özetlemiştir:

²² Trbić, *Čuvari Vremena*, s. 565.

Savaştan önce hükümet Müslümanların dini yaşamını kısıtlıyordu. Daha çok yaşlılar dini yaşıyorlardı, gençler ise çok az. Bizim evlerimizde anneler daha çok dini koruyorlardı. Bazılarının eşleri fabrikada çalışıyordu ve çoğu komünist partisinin üyeleri idi. Parti onlara dini yaşamalarını yasaklıyordu. Sünnet, mevlit ve tevhit gibi adetleri daha çok kadınlar uyguluyordu. Kocaları onlara göz yumuyordu. Kocalar işe gittikten sonra kadınlar gizli bir şekilde bu adetleri uyguluyordu. Gençler konusunda durum çok daha zordu çünkü okulda camiye gidilmemesi yönünde teşvik ediliyorlardı. Mesela ben o propagandanın kurbanlarından biriydim. Cami ve mektebe kimler gidiyor diye anketler yapılıyordu. Ve biz gittiğimizi söylediğimiz için dönemin sonunda notlarımızı düşürüyorlardı. Mesela bir yıl mektebe gittiğim için okulda en yüksek notla geçemedim.

Bosna-Hersek İslam Birliği Riyaseti kurumunda “*medžlis*” (meclis) belirli bir ili ya da belediyeyi kapsamaktadır. Meclisin başında ise başımam bulunmaktadır. Meclisin üstünde müftülük vardır. Kurumun en üst kademesi riyasettir. Savaştan önce *Odbor Islamske Zajednice* (İslam Birliği Komitesi) denilen kurumun ismi 1997 yılında yeni anayasa ile *Medžlis Islamske Zajednice* (İslam Birliği Meclisi) olarak değiştirilmiştir. *Odbor Islamske Zajednice* Janja iki camiyi ve görevde bulunan iki imamı kapsamakta, iki cami kapsamında ise mektep eğitimi sürdürülmekteydi. Bu camilerde dini hayat konusunda beş vakit namaz, cuma namazı, cenaze ve bayram namazları, ölümler için tevhitlerin dışında mektepte okuyan öğrenciler tarafından mübarek gecelerde (16 Ramazan’da Bedir Gecesi ve Kadir Gecesi) mevlit programları organize edilmekteydi. Savaştan önce Janja’da mevlit okumaları çok yaygındı ve genelde evlerde organize ediliyordu. Yaklaşık evlerin yüzden 80’i mevlit düzenliyordu. Bazı günlerde 4 veya 5 mevlit okunuyordu. Osmanlı döneminden kalan mevlit okumaları dini hayatın canlılığını korumasında önemli bir role sahipti.

2. BOSNA SAVAŞI’NDA JANJA

2.1. Janja'nın İşgali

1 Nisan 1992’de Ramazan ayının son günlerine denk gelen çatışmalar ilk Bijeljina şehrinde başlamıştır. Sırp ordusu ve paralel milisler kısa sürede şehri ele geçirip Semberija ve Majeveca Bağımsız Otonom Bölgesini ilan etmişlerdir. Bijeljina şehri ele geçirildikten sonra yakında bulunan Janja kasabası savaşın sonraki kurbanlarından biri olmuştur. Ramazan Bayramı’na denk gelen 4 Nisan 1992 tarihinde vatandaşlar silahlı

olmadığı için müzakereler yapılarak çatışmasız Sırp ordusuna teslim olan Janja savaş boyunca Bosnalı Sırp yönetim altında kalmıştır.²³

1992 yılında Bosna-Hersek'te savaş dolayısıyla birçok insan yerinden edilmiş ve o zamandan bazı Sırp göçmenler Janja'ya yerleştirilmiştir. Janja'nın teslim olduğu ilk yılda imkânı olan birçok Janjalı Boşnak kasabayı terk etmeye karar vermiştir. Janja'da çatışma olmadığı halde tüm savaş boyunca Janjalı Boşnaklar birçok soruna maruz kalmıştır. Bazı erkekler savaşta açılan Batković toplama kampına götürülerek işkence görmüş, hatta bazıları çatışmaların olduğu yerlere veya işyerlerine zorla götürülerek çalıştırılmışlardır. Üç yıl devam eden savaş boyunca birçok yağmalama, cinayet, baskı ve tehdit gibi vatandaşlar için oldukça travmatik olaylar vuku bulmuştur.²⁴

Mülakata katılan Janjalı Boşnaklara savaşın Ramazan Bayramı'nda başlamasının onlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığı sorulduğunda yoğun duygusal cevaplar alınmıştır. Katılımcıların çoğu şok edici ve kötü bir durum olduğunu söylemiştir. Bazıları o esnada savaşın başladığına inanmak istemediklerini ifade etmiştir. Çünkü bunca yıl iyi ve sağlıklı komşuluk ilişkileri içerisinde yaşadıklarını biliyorlardı ve böyle bir savaşın olması insanlar için oldukça şaşırtıcı ve şok ediciydi. Kadın katılımcılardan biri (S.G.) “*O anda biz kendimizi kaybolduk gibi hissediyorduk, o duygu, içimizde her şey yıkılmaya başladı, o duyguyu anlatamam size*”, diyerek o anki hissiyatını aktarmıştır. Başımam (O.C.) Bijeljina'da çatışmaların başladığı o gecenin Kadir Gecesi olduğunu hatırlayarak, Janja'da Atik Cami'de teravih namazı kılındığını ve insanların şehirde çatışmaların olduğunu duyduklarında camiden çıkarak çarşıda toplandıklarını, ne yapacaklarını bilemediklerini anlatmıştır. Tüm bu aktarılanlar savaşın tam da böyle bir dini bayram zamanında başlamasının insanlarda büyük bir yara bıraktığını göstermektedir.

2.2.İşgal Yılları

Savaş zamanında Janjalıların ekonomik durumu katılımcılara göre ilk dönemde o kadar kötü değildi, çünkü Boşnaklar genellikle tarımla uğraşırlardı ve her zaman depolanmış gıdaları bulunmaktaydı. Fakat sonraki dönemde Sırp tarafından yağmalama ve malların zorla alınması gibi sorunlar ortaya çıkmaya başlayınca durum

²³ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 205-206.

²⁴ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 216.

değiştirilmiştir. Janja ele geçirildikten sonra Boşnaklar kamudan ve şirketlerden çıkarılmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda birçok kişi dışarıdan akrabalarının gönderdiği yardımlara muhtaç hale gelmiştir. Katılımcılardan N.G. tarımla uğraşan ailesinin ekim yapabilmek için polisten izin alması gerektiğini ve elde edilen gıdanın bir kısmını da Sırp ordusuna vermek zorunda olduklarını ifade etmiştir. Söz konusu izin belgesi alınmadan tarlalarda ekim yapılmasına izin verilmemektedir.

Jusuf Trbić savaş zamanında Bijeljina ve Janja'da Boşnaklara karşı yapılan cinayet, işkence ve hatta kadın tecavüzlerini *Majstori Mraka* (Karanlığın Ustaları) adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatmıştır. Yazar savaşta zulme uğrayan ailelerle görüşmeler yaparak onların yaşadıklarını iki cilt kitap haline getirmiştir.²⁵ Bütün bu olaylar Janjalı Boşnakları zorunlu göçe teşvik etmiştir. Bu çalışmada ise sadece en travmatik olan ve zorunlu göçe sebebiyet veren olaylara değinilmiştir.

2.2.1. Milkiçlerin Katli

Milkić ailesinin başına gelen facia Janja sakinleri için savaşta en travmatik olaylardan biridir. Bu olay hakkında savaştan sonra Janja tarihi hakkında yazılan kitaplarda bilgiler bulunmaktadır. Jusuf Trbić'in kaleme aldığı *Majstori Mraka* kitabının ikinci cildinde detaylı bir şekilde anlatılan bu olay 28 Ocak 1993 gecesinde gerçekleşmiştir. Üniformalı üç kişi Milkiçlerin evine girerek onları yemek ve içki vermeye zorlamış, hatta İzet isimli evin erkeğini akordiyonla kendileri için müzik çalmak zorunda bırakmışlardır. Bu üç kişi karınlarını doyurduktan sonra kocayı ve karısını kesip evi terk etmiştir. Yaşanan bu olay kasabanın bütün sakinlerini huzursuz etmiştir.²⁶

Milkić'lerin öldürülmesi Janjalı Boşnakları sokaklara dökmüş ve protestolar başlamıştır. Sokaklarda 3 bin kişiden fazla insan toplanmıştır. Daha sonra Janjalıların dağıtmak için çok sayıda polis gelmiş, halkı dövmüş ve havaya ateş açmıştır.²⁷

İmam O.C., Milkić'lerin başına gelenleri ve sonrasını şöyle anlatmıştır:

O olay çarşı camisine bomba atıldığı zamanda mart ayında olmuştu ve o zamandan itibaren camiye gitmek yasaklandı. O gün çok ağırdı. İlk camiye bomba atıldı,

²⁵ Bkz. Jusuf Trbić, *Majstori Mraka I*, Lukavac: Nik Kujundžić, 2007.

²⁶ Jusuf Trbić, *Majstori Mraka II*, Lukavac: Nik Kujundžić, 2007, s. 87.

²⁷ Trbić, *Majstori Mraka II*, s. 88.

sonra katledilen eşlerin ailesi bize gelip cenazenin kılınmasını rica ettiler. Onların evine gittiğimizde kimse bir şey konuşmadı. Onların (öldürülen eşler) gasledilmesine bile izin verilmedi. Teyemmüm aldırılmak zorunda kaldık. Cenazede sadece 20 kişiydik. Yani sadece yakın akraba vardı. Bizi 300 polis koruyordu, çünkü tabutun açılmasını ve orada ne olduğunun öğrenilmesini istemediler ama ne olduğunu hepimiz biliyorduk. Onların katledildiklerini biliyorduk.

Mülakata katılanlara Milkiçlerin katlinin onları nasıl etkilediği sorulduğunda çoğu çok travmatik ve zor bir gün olduğunu hatta protestoların yapıldığı gün camide bir cenaze olduğunu, polislerin halkı evlere gönderdikten sonra cenazeyi de basıp insanlara değil meyyite (ölüye) ateş ettiklerini aktarmışlardır. Yaşanan tüm bu olaylar Janja'da savaş döneminde can güvenliğinin tartışılır hale geldiğini ve insanların pervasızca öldürülebileceğini göstermektedir. Bu olaylardan herkes olumsuz etkilenmiştir ve bazı katılımcılara göre insanlar daha yoğun bir şekilde kasabayı terk etmeye başlamıştır. Katılımcılardan biri, *“Bundan daha kötüsü ne olabilir, üzerimizde o kadar baskı yapıldı ki zor zar çıkmayı bekledik”* yorumunda bulunmuştur. Janjalıların Milkiçlerin başına gelen olayların her an kendi başlarına da gelebileceği endişesiyle güvende olmadıklarını hissetmeleri göçü hızlandıran başlıca etkenler arasında yer almıştır.

2.2.2. Camilerin Yıkılması

Milkiçlerin başına gelenlerden kısa bir süre sonra bir gece Janja'da patlama sesleri duyulmuş, 14 Nisan 1993 tarihinde ilk önce Atik Cami, birkaç saat sonra da Cedid Cami yerle bir olmuştur. Janjalı Boşnaklar için bu olayın yaşandığı gün, Janja tarihindeki en üzücü gündür. Yüzyıllardır ayakta duran camilerin bir gece içerisinde yıkılması onların moralini alt üst etmiştir.

Atik Cami ile birlikte Mişar Muharebesi'ne (1806) katılan Osmanlı komutanı Kulin Kapetan Kulenović'in türbesi de yıkılmıştır. Kulin Kapetan olarak bilinen Mehmed-beg Kulenović 1806 yılında Birinci Sırp İsyanı'nı bastırmak için Mişar Muharebesi'nde Bosna eyaleti ordusunun komutanlığını yapmıştır. Muharebede Kulin Kapetan Kulenović şehit olduktan sonra Janja'ya defnedilip türbesi yapılmıştır. Fakat Janja'da bulunan bu türbe, Sırp tarafından camilerle birlikte yıkılmıştır.²⁸

²⁸ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 27-28.



Foto 3. Janja'da yıkılan Atik Cami'nin bir Janja'lı tarafından gizlice çekilen fotoğrafı²⁹

Mülakatlar sırasında katılımcılara camilerin yıkılmasıyla ilgili düşünceleri ve bu olayın onlara nasıl bir mesaj verdiği sorulmuştur. Katılımcıların hepsi o günün çok zor olduğunu ve artık kendilerini Janja'da istenmeyen insanlar olarak hissetmeye başladıklarını söylemişlerdir. Sorunun yöneltildiği esnada katılımcılardan bazıları derin nefesler almış bazılarınsa gözleri yaşarmıştır. Bu durum, olayın ne kadar travmatik olduğunun bir göstergesidir. Katılımcılardan A.D. (56) camiler yıkıldıktan sonra kocasıyla birlikte yıkılan caminin parçalarının götürüldüğü yere giderek mushafları, seccadeleri ve tespihleri aradıklarını anlatmıştır. Bir başka katılımcı ise *“Mesaj odur ki biz bu topraklarda Janja'da artık hoşgörülmiyoruz, basitçe burada yaşamının bir anlamı kalmadı,”* şeklinde dikkat çekici bir yorumda bulunmuştur. Bir yerde caminin olmaması veya camiye ziyaretin kısıtlanması Müslümanların varlığının da tehlikede olduğu anlamına gelmektedir. Görüşmelere katılan başımam (O.C.), camilerin yıkılması hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştur:

O olay sadece beni hayatımda değil birçok cemaat mensubunun hayatında en zor dönemlerden biridir. Ben cami cemaatine mensup birini hatırlarım, caminin yıkıldığı o gün onu gördüğümde sadece birazcık ağladı ve inşallah daha iyisini yapacağız dedi. O cümle o günden beri hala kulaklarımda çınlanmakta. Mesaj oydu ki, camilerin yıkılmasından sonra bize burada yer yoktur. Toplu tehcir için baskılar başladı. Sınır üzerinden geçemeyenler 5-6 ay daha kaldılar. Sonra kamyonlarla

²⁹ <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/jedan-od-najtu%C5%BEnijih-dana-u-historiji-janje-zajedno-s-atik-d%C5%BEamijom-sa-zemljom-sravnjem-i-mezar-kulin-kapetana-/1803981> (02.07.2020.)

cephhe sınırları üzerinde Bosna-Hersek Ordusunun kontrol ettiği özgür bölgelere tehcir organize edilmeye başladı. Sonra Janja'da sadece 200 kadar Boşnak kaldı.

Janja'da camilerin de yıkılmasıyla morali tamamen bozulan Boşnaklar kasabada kalabilmek için var olan son umutlarını da kaybetmiş ve orayı terk etmeleri gerektiğini anlamışlardır. Bu olay Boşnakların göçünü daha da hızlandırarak artık organize bir şekilde göçlerin yapılmasına sebebiyet vermiştir.

Janja'da camilerin yıkılmasından sonra dini hayat artık sadece bireysel anlamda evlerde uygulanmaya devam etmiştir. Janjalılar ibadetlerini kimseye belli etmeden yerine getirmeye çalışmıştır. Camilerin yıkılmasından kısa bir süre sonra Cuma Namazı birkaç evde kılınmaya başlanmışsa da cemaate çok az sayıda insan iştirak etmiştir. Yaklaşık beş evde Cuma namazı kılınmış ve kasabada kalan bir imam, dört medrese öğrencisi dini uygulamaları devralmıştır. Ramazanlarda teravih namazları pek kılınmamış, kılındığında da gizlice ve birkaç evle sınırlı olmuştur. Mukabeleler ise sadece iki evde yine gizlice okunmuştur. İtikâfa ise sadece iki kişi kapanmıştır. Katılımcılardan biri kadınların bir evde bir araya gelerek zikir çektiklerini aktarmıştır. Vakit namazları bir şekilde evlerde gizlice uygulanabilse de o zaman için cenaze namazları en zorlanılan ibadetlerden biri olmuştur. Katılımcıların anlattıklarına göre cenazeler direkt vefat eden kişinin evinden kalkmış, cenaze namazları ise mezarlıkta kılınıp meyyit defnedilmiştir. Cenazelerde hiçbir İslami sembol yer almamış, bazılarının anlattıklarına göre de vefat eden kişi normal kıyafetleriyle defnedilmiştir. Katılımcılardan H.V. annesinin cenazesinin nasıl olduğunu şöyle anlatmıştır:

Çok tehlikeliydi, birisi ölürse kıyafetleriyde defnedilirdi, ilk yılda imam vardı, sonra o da gitti. Benin annem vefat ettiğinde zor zar tevhid uyguladık, insanlar birbirinden kaçıyordu, kimse *dimije* (geniş etek) bile giyemezdi.

Bu iki çarpıcı olaydan başka Janjalı Boşnakların malları da zorla alınmıştır. Tarımla uğraşan ailelerden traktörler, tarım makinaları, kamyonlar, arabalar, inekler vs. tüm değerli şeyler alınmıştır. Katılımcıların anlattıklarına göre Sırlar istedikleri evlere girip istedikleri şeyleri alabilirlerdi ve buna vatandaşın ses çıkarma hakkı yoktu. Ses çıkaranlar da ya askerler tarafında dövülmüş ya da ortadan kaybolmuştur. Bu durum Boşnakları daha derinden etkilemiş ve onların ekonomik durumlarını daha da kötü hale getirmiştir. Janja'da meydana gelen hırsızlıkların ve benzeri olayların onları nasıl etkilediği sorulduğunda katılımcılardan N.G. şöyle cevap vermiştir:

Bizi çok kötü etkiledi çünkü adamlar her şeyi götürdüler, bütün motorlu araçlarımızı aldılar, sadece bisikletlerimiz kaldı ve at alabiliyorduk, onlar bizi 2-3 asır gerilettiler, çünkü Janja zengin bir yerdi. Janja'nın tarım makinaları, motorlu araçları vardı, her şeyi vardı ve her şeyi aldılar. Benim çocuğum hastalandığında Bijeljina'ya bisikletle giderdim.

2.3.Zorunlu Göç

Boşnaklar Sırp Ordusu işgali altında Ağustos 1994'e kadar Janja'da kalmışlardır. Daha sonra Sırp yönetimi onları organize şekilde Tuzla'ya tehcir etmiştir. 1994 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Tuzla'ya 6000 Janjalı Boşnak gelmiştir. Geri kalan Janjalı nüfus ise daha önce gizli yollarla veya tanıdık Sırlardan yardım alarak Janja'yı terk edip Tuzla'ya veya Almanya, Avusturya gibi ülkelere göç etmiştir. İnsanlar Tuzla yakınında bulunan sınır bölgelerine getirildiklerinde üzerlerinde değerli ne varsa alınıp serbest bölgeye bırakılmışlardır. Janja'daki Boşnak evlerine ise diğer bölgelerden göç eden Sırlar yerleştirilmiştir. Hatta bu yerleştirmeler daha öncesinde başlamış fakat tehcirden sonra daha da yoğunluk kazanmıştır.³⁰

Jusuf Trbic'in yazdığı *Istine i Laži* kitabında o dönemde yerel Sırp hükümetinin Semberija bölgesinde Müslümanların nüfusunu %5'e indirmeyi hedeflediği ve bunu büyük ölçüde başardığı zikredilmektedir. Sonuçta savaştan önceki Müslüman nüfusu 30 binden fazla iken artık onların çoğu ya bölgeyi terk etmiş ya da tehcir edilmiştir.³¹ Katılımcılarla yapılan görüşmelerde savaş zamanında göç etme nedenleri sorulduğunda bazıları zorla evlerinden çıkartılıp Tuzla'ya götürüldüklerini aktarmışlardır. Katılımcıların bir kısmı ise Janja'nın artık yaşanılmaz bir yere dönüştüğünü, özgürlüğün kalmadığını ve sürekli psikolojik, fiziksel ve maddi baskılara maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Onlardan P.B. durumu şöyle özetlemiştir:

Her türlü güvensizlik vardı, hiçbir hakkımız kalmadı, mülkiyet hakkı ve serbest dolaşma hakkı yoktu. Birisi seni öldürebilirdi ve bunun sorumluluğu yoktu. Dini hayatı sadece hayal edebiliyorduk. Aracılık olmadan Bijeljina'ya da gidilmezdi.

Zorunlu göç sırasında Janjalı Boşnaklar birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Boşnakların bir kısmı para vererek bir şekilde Sırbistan üzerinden Macaristan'a ulaşmış Almanya ve Avusturya'ya göç etmiştir. Yurt dışına göç edenler genelde orada yaşayan

³⁰ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 217-219.

³¹ Trbić, *Istine i Laži*, 2013, s. 275.

akrabalarının yanına gitmişlerdir. Boşnakların Almanya'daki akrabaları Yugoslavya döneminde işçi statüsünde göç ederek vatandaşlık hakkı alan kişilerdir. Din dersi öğretmeni S.B. kendi tecrübesini anlatarak durumu şöyle izah etmiştir:

Biz kitlesel tehcir olmadan önce Janja'dan çıkmayı başardık. Janjalılar üzerinde çok baskı uygulandı. Bütün kontrollerin geçilmesi zorunluydu. Bölgeden ayrılmak için tüm baskılar yaşandı. O durumlar benim üzerimde izler bıraktı ve o zaman korku ve çaresizliği hissettim. Öyle durumlarda bulunduk ki karşılık vermemiz gerektiği halde kendimizi savunamadık.

Katılımcılardan I.M. Tuzla'ya tehcir sürecinde kendi tecrübesini şöyle anlatmıştır:

Çıkmamız için haber aldık ve evden ayrılmak için randevu verildi. 6 Eylül'de 700 kişiyi kamyonlara bindirip götürdüler. Orada genel kontrol yapıldı. Askerlik yapabilecek olanlar 1800 Alman Markı varsa geçip Tuzla'ya gidebilir, parası olmayanlar ise geri alınıp hendekleri kazmak zorunda bırakılırdı. Bende 70 Alman Markı vardı, 50'sini benden alıp sadece 20 mark bıraktılar ve bana "*Aliya sana verir*" dediler.

Tuzla'ya tehcir edilen diğer katılımcılar da benzeri durumları anlatmışlardır. Majeveca Dağı'na geldiklerinde arama ve kontrol yapılmış, tüm değerli eşyaları alınmıştır. Yaşlı, kadın ve çocukların geçişinin kolay olduğu fakat erişkin erkeklerin 1800 Alman Markı ödemek zorunda oldukları anlatılmıştır. Boşnaklar Majeveca Dağı'ndaki kontrolü geçtikten sonra Bosna-Hersek ordusunun kontrolü altında olan bölgeye, Babina Luka köyüne geçmişlerdir. Orada Boşnak askerler onları karşılayıp Tuzla şehrine götürmüştür. O dönemde Tuzla'da diğer bölgelerden zorunlu göçe maruz kalan çok yoğun göçmen nüfus bulunmaktaydı.

Janjalı Boşnaklar ilk aylarda okullarda, büyük spor arenaslarında veya şehre yakın göçmen kamplarında kalmışlardır. Janjalılar Tuzla'ya ulaştıklarında Bosna-Hersek'te halen savaş devam etmekteydi, dolayısıyla bölgede geçim konusunda ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Tuzla'ya göç eden katılımcılar, çok rahatladıklarını ve iyi bir şekilde karşılandıklarını anlatmışlardır. Memnun olmayan az bir kısım ise yine şehirde çok yoğun göçmen nüfusu olduğunu söyleyerek anlayış göstermişlerdir. Katılımcılardan N.G. kendi tecrübesini şöyle anlatmıştır:

1 Eylül 1994'ten itibaren daha yoğun bir göç başladı. Tuzlalılar bizi imkanları çerçevesinde karşıladılar. Tuzla mültecilerle doluydu. Janja'da her şeyimiz vardı fakat bir parça ekmeği bile olmayan insanların arasına geldik. Onlar o ekmeğe ne kadar ihtiyaç duyduysa biz de sıcak bir söze daha çok ihtiyaç duyduk.

Janjalı Boşnaklar kendilerine kiralık daire ya da başka bir yer buluncaya kadar kısa bir süre bu kamplarda kalmışlardır. Kampların imkanları o dönemin şartlarına uygun olarak göçmenlere hizmet sunmuştur.

Katılımcılarından Almanya'ya göç eden kısım ise Almanya devleti tarafından tüm göçmen imkânları sunularak karşılanmıştır. Devlet Bosna-Hersek göçmenlerine barınma imkânı ve sosyal yardım vermiştir. Katılımcıların hepsi Almanya'nın karşılamasından çok memnun olduklarını ifade etmişlerdir.

3. ZORUNLU GÖÇ SONRASI JANJALILAR

1994 yılı Eylül ayında Janjalı Boşnaklar Tuzla'ya ulaştıktan sonra geçici bir süre için diğer göçmenlerin olduğu umumi merkezlere yerleştirilmişlerdir. Daha sonra bir kısmı Tuzla şehrinde kalmış, diğer bir kısmı ise Srebrenik, Gornja Tuzla, Živinice, Banovići, Lukavac gibi kasabalara yerleşmişlerdir. Janjalıların çoğu Tuzla şehrinde kiralık evlerde kalmayı tercih etmiştir.³²

Mahmud Nurkić ve Asim Osmanbasić'in yazdıkları eserlerde Tuzla'da kalan Janjalıların Sırp evlerinde kalmayı reddettikleri zikredilmektedir. Tuzla'ya göç eden katılımcılara bunun nedeninin ne olduğu sorulmuştur. Katılımcıların bir kısmına göre Janjalıların Sırp evlerinde kalmak istememe nedeni, kendi evlerine de aynı bu şekilde zorla Sırpların yerleştirilmiş olmasıdır. Başka gidecek yeri olmadığından Sırp evlerinde kalanlar olmuştur ama Janjalıların çoğu kirada kalmayı tercih etmiştir. Katılımcılardan bazıları bunun Müslüman ahlakı ve edebiyatıyla ilişkili olduğunu ifade etmiştir: “*Sonra anlarsın, o evde kalmayı birisi helal etti mi? Bizim ailemiz hep dini açıdan bakardı.*” (Đ.H.)

Tuzla'da kalan Janjalı Boşnaklar yaklaşık 100 ila 300 Alman Markı arası kira vermişlerdir ve onların bir kısmı yurt dışında yaşayan akrabalarının gönderdikleri para sayesinde kiralarını ödeyebilmişlerdir.

Janjalı Boşnaklar göç ettikten sonra artık göçmen statüsü kazanmışlardır. Katılımcılara bununla ilgili kendilerini mülteci olarak görüp görmedikleri sorulmuştur. Çünkü bazıları onlar için mülteci gibi çeşitli ifadeler kullanmaktaydı. Bu konuyla ilgili

³² Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 220.

katılımcıların ittifak edemediklerini belirtmek gerekir. Tuzla bölgesinde kalanların bir kısmı kendilerini mülteci olarak değil daha çok sürgün edilmiş veya geleneksel ifadeyle *muhacir* olarak, bir kısmı ise mülteci olarak görmektedir. Almanya’da kalan katılımcılar kendilerini mülteci olarak değil sürgün edilmiş olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

Janjalılar 2000’li yıllara kadar göçmen olarak diğer şehirlerde hatta yurt dışında kalmışlardır. Bu nedenle gittikleri yerlerde yeni çevreye uyum sağlamaları gerekmiştir. Tehcir edildikten sonra çiftliklerini terk edip göçmen olarak yaşamak Janjalıların durumlarını oldukça etkilemiştir. Çünkü Tuzla gibi yerler tarıma elverişli değildir ve oradaki insanlar daha çok sanayide çalışmaktadır. Savaş nedeniyle bölgedeki sanayinin çalışmaması ekonomik durumun kötüye gitmesine sebep olmuş ve insanlar giderek yoksullaşmıştır.

Tuzla bölgesinde kalan Janjalı Boşnaklar ilk dönemde yardım kuruluşlarının verdikleri yardımlar ve yurt dışında yaşayan akrabalarının gönderdikleri paralar ile geçinmekteydiler. Bu yardımları sağlayan kuruluşlar yurt dışında bulunan Boşnak derneklerdir. Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde kalan Janjalıların maddi durumu daha üst seviyede olmuştur, çünkü birçok devlet özellikle Almanya aylık sosyal yardım ve barınma imkânı sunmuştur. Ayrıca birçok kişi orada kendi mesleğinde iş bulabilmiştir.

Janjalı Boşnaklar Tuzla’da ve diğer yerlerde kalırken hemen organize olarak dernekler kurmuşlardır. 1992 yılında Tuzla’da *Klub Prijatelj Janje Hamdija Čemerlić* (Hamdija Čemerlić Janja Dostları Derneği) kulübü açılmıştır. Derneğin amacı Tuzla ve çevresinde yaşayan Janjalı Boşnakların kaynaşma ve yardımlaşmasını sağlamak (sürgün edilmiş kişilere yardım, şehit ailelerine maddi destek vs), çeşitli spor ve kültür faaliyetleri sürdürmektir. Daha sonra Janja Belediyesinin tekrar kurulması için bir dernek daha açılmıştır. Yine savaş bittikten hemen sonra 1996 yılında Tuzla’da dönüş için bir büro açılmıştır. Dolayısıyla tersine göç için savaşın hemen ardından Janjalılar hazırlıklar yapmaya başlamışlardır.³³

Tuzla’da olduğu gibi Almanya, Avusturya, İsviçre ve Hırvatistan’da da Boşnaklar çeşitli dernekler kurarak organize olmuşlardır. Yurt dışındaki dernekler Bosna-Hersek’te bulunan Janja kuruluşlarının çalışmalarına maddi katkıda bulunmak ve Janja halkına zor

³³ Asim Osmanbašić, *Povratak U Janju*, Janja: BZK Preporod Bijeljina-Janja, 2008, s. 72-80.

zamanlarda yardımcı olmak amacıyla kurulmuştur.³⁴ Görüşmelere katılan din dersi öğretmeni S.B. Janjalıların en iyi organize olmuş topluluklardan biri olduğunu ifade etmiştir.

Katılımcılara göç edilen yerlerdeki hayatın dini ve milli kimliklerini nasıl etkilediğine dair sorular da yöneltilmiştir. Çünkü Janjalı Boşnaklar Sırpların çoğunlukta olduğu bölgeden artık Boşnakların bulunduğu şehirlere veya yurt dışına göç etmişlerdi. Yine Tuzla bölgesinde kalanlar diğer Boşnaklarla temas içerisinde olup aynı kültüre sahip olsalar da farklı bir ortamda bulunmaktaydılar. Katılımcıların çoğu Tuzla'daki hayatın onların dini ve milli kimliklerini olumlu yönde etkileyip güçlendirdiğini açıklamıştır. Bazı kadınlar Tuzla ve diğer yerlerde yaşarken başörtüsü takmışlardır. Katılımcılardan bir erkek de tamamen içkiyi bırakıp dine yönlendiğini ifade etmiştir. Katılımcılardan E.B. *“Yüzde yüz olumlu etkiledi. Önceden tüm namazları kılmazdım. 1999 yılında Saraybosna'ya geldiğimizde başörtü taktım”*, ifadelerini kullanmıştır.

O dönem Boşnaklar arasında dini ve milli bilincin uyanış dönemi olmuştur. Dolayısıyla Janja'dan gelen Boşnakların o dönemden dinen daha güçlü bir şekilde çıktıkları söylenebilir. Bazı katılımcılar Tuzla'ya geldiklerinde çocuklarını hemen mektebe yazdırmışlardır. Bu konuyla alakalı başımamlık görevinde bulunan O.C. dini ve milli etki hakkında şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Tuzla özgür bir bölgeydi, dolayısıyla milli ve dini kimlik konusunda insanlar bir özgürlük hissettiler. Janjalıların Boşnak dünyasıyla olan teması kendi milli ve dini kimliklerinin oluşumunda ve güçlenmesinde etkili olmuştur. Çünkü daima engellendikleri için önceden yeteri kadar kendi milli kimlikleri hakkında bilgi sahibi olamadılar. Sırp medyasında sadece Boşnaklar ve Müslümanlara karşı söylemleri duyabiliydik. Bu durumda daha çok içimize kapandık. Sonra diğer Boşnaklar ve yurtdışında olanlarla temas kurduğumuzda milli bilincimiz arttı.

Almanya'ya göç eden katılımcıların yorumlarına göre onların da milli ve dini kimliğinin güçlendiği anlaşılmaktadır. Orada bulunan Boşnaklar kendi milli dernekleri ve mescitleri etrafında organize olup birçok faaliyet gerçekleştirmiştir. Katılımcılardan H.C. *“Benim kimliğimi güçlendirdi, çünkü diğer milletlerin ne kadar iyi dayanışma içerisinde olduklarını gördüm.”* şeklinde bir yorum yapmıştır.

³⁴ Osmanbašić, *Povratak U Janju*, s. 95.

Janjalı Boşnaklar 1992 yılından itibaren farklı ülkeler ve şehirlerde hayatlarını göçmen olarak sürdürmüşlerdir ve bu durum 2000’li yıllara kadar devam etmiştir. 2000’li yıllarda Bosna-Hersek’te yoğun bir tersine göç dalgası başlamış ve bu dalga en yoğun haliyle 2005 yılına kadar devam etmiştir.

4. TERSİNE GÖÇ SÜRECİ

Bosna-Hersek’te savaşın bitmesinden hemen sonra yerinden edilmiş insanların tersine göçü başlamıştır. UNHCR raporuna göre Bosna-Hersekliilerin geri dönüşlerinin çoğu ilk üç yılda gerçekleşmiştir. İstatistikler, 570 925 kişinin yani göçmenlerin %56’sının geri döndüğünü göstermektedir. Daha sonra geri dönüşler kısa bir duraklama dönemi yaşamış, 1999 yılından 2002 yılına kadarki süreçte tekrar hızlı bir artış görülmüş ve 2002 yılından sonra oldukça azalarak süreç sonlanmıştır. UNHCR’nin istatistiklerine göre geri dönenlerin sayısı yaklaşık 1 milyon kişiye ulaşmıştır. Bunlar içerisinde en çok Boşnakların eski yerleşim yerlerine geri döndükleri görülmektedir.³⁵

Bosna-Hersek’te 1992’den 1995 yılına kadar süren savaş nedeniyle nüfusun büyük bir kısmı yerinden edilmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi bazıları Bosna-Hersek’in başka şehirlerine bazıları ise yurt dışına göç etmişti. Savaş boyunca meydana gelen çatışmalar ve zorunlu göç dolayısıyla hiçbir kent ve kasaba eski etnik yapısını koruyamamıştır.³⁶ Eskiden karışık bir etnik yapıya sahip olan yerleşim yerleri homojen yani çoğunlukla tek bir etnik yapıya sahip şehirlere dönüşmüştür. Savaştan önce çoğu bölgeler Hırvat, Boşnak ve Sırp nüfusunun karışık şekilde bulunduğu yerler iken savaştan sonra etnik bakımdan daha homojen bölgeler karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıyı savaştan sonra yaşanan tersine göç süreci kısmen bozmuştur, fakat kendi milletinden kimsenin kalmadığı bölgelere insanların geri dönüşü çeşitli sosyolojik sorunları ortaya çıkarmıştır.

Tersine göç sürecinde birçok Bosna-Hersek vatandaşı çeşitli sorunlarla karşılaşmış ve değişime uğramış memleketinde ekonomik kalkınma, entegrasyon ve yeniden uyum sağlama sürecinden geçmek durumunda kalmıştır.

³⁵ Mario Nenadić, Nermina Džepar-Ganibegović ed., “Comparative Analysis on Access to Rights of Refugees and Displaced Persons,” Ministry for Human Rights and Refugees, Sarajevo, 2005, s. 207-209. <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UporednaAnalizaEngleski.pdf> (14.07.2020.)

³⁶ Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, s. 167.

Savaştan sonra Bosna-Hersek'te Janja'dan başka tersine göçün başarılı bir şekilde gerçekleştiği yerler arasında Prijedor şehrine yakın Kozarac kasabası ve Batı Hersek bölgesinde Drvar bulunmaktadır. Kozarac kasabasında tersine göç sürecinde 1998 yılından itibaren Janja'dakine benzer sorunlar yaşanmıştır. Hırvat Kantonu kontrolünde bulunan Sırp, Drvar'a dönüşleri sırasında uluslararası kurumların yardımına ihtiyaç duymadan eski evlerine kavuşabilmişlerdir.³⁷

Janjalı Boşnakların tersine göç etme sebeplerinden söz etmeden önce onların geri dönüşe inanıp inanmadıklarına değinmek gerekmektedir. Katılımcılara göçmen iken Janja'ya döneceklerine dair inançlarının olup olmadığı ile ilgili soru yöneltilmiştir. Onların çoğu Janja'ya döneceklerine inandıklarını hatta bazıları bundan emin olduklarını ifade etmişlerdir. Bu durum insanların çoğunun bu konuda iyimser olduklarını ve memleketlerine ne kadar bağlı olduklarını göstermektedir. Janjalı Boşnaklardan M.H. *"Hayatımda asla evime döneceğimin umudunu kaybetmedim"* ifadesini kullanmıştır. Katılımcılardan I.G. bu konuyla ilgili şu yorumda bulunmuştur:

Elbette, biz buradan gittiğimizde ben küçüktüm ve ev anahtarını yanıma aldım, onu televizyonda gösterdiler. Tekrar eve döduğümüzde evimizi aynı anahtarla açtık.

Katılımcılardan bir kadın (Đ.H.) savaşın bitmesinden hemen sonra bir adama para ödeyerek Janja'daki evini görebilmek için gittiğini, çünkü başkasının evinde kalmak istemediğini ifade etmiştir. Bir diğer katılımcı N.G. de aynı şekilde savaşın hemen ardından hamile olduğu halde doğduğu ve evlendiği evi görebilmek için Janja'ya gitmiş, hatta oradaki insanlarla bir tatsızlık yaşadığını aktarmıştır.

Boşnakların Janja'ya tersine göç etmelerinin birden fazla nedeni bulunmaktadır. Görüşme yapılan katılımcılara göre Janjalı Boşnakların tersine göç etmelerinin en büyük nedeni memleket özlemidir. Çünkü insan doğduğu yere, toprağa bağlıdır ve Boşnakların memleketlerine karşı duygusal bağlarının kuvvetli olduğu da bilinmektedir. Katılımcılarla bu konu hakkında konuşulurken bazılarının tebessüm ettiği gözlemlenmiştir. İkinci neden, Boşnakların Janja'da evlerinin ve arazilerinin bulunmasıdır. Tuzla ve diğer yerlerde sürekli kirada kalmak zorunda olmaları ve o dönemin ekonomisi göz önüne alındığında tersine göçün ekonomik kaygılar nedeniyle olduğu da söylenebilir. Fakat belirtmek gerekir ki memleket sevgisi daha ön plana

³⁷ Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, s. 203-205.

çıkılmaktadır. Göçmen olarak Tuzla'da kalan katılımcılardan G.S. şöyle bir yorumda bulunmuştur:

Çok etkiliydi, nerede bulunursan mülteci adını taşırsın. O senin doğduğun yerindir. Ona duygusal bir şekilde bağlıydım. Çok az kimse ekonomik durumu düşünüyordu.

Yurt dışında kalan Boşnakların da maddi durumları iyi olduğu halde memleket özleminden kaynaklı tersine göç ettikleri görülmüştür. M.K. bu durumunu *“Daha çok nostalji. Avrupa Birliği iyiydi. Fakat çocukların yetiştirilmesi ve diğer şeylerden endişe duyuyorduk.”* sözleriyle izah etmiştir.

29 Nisan 2000 yılında Janjalılar Majeвица Dağı'nda bulunan Banj Brdo'da protesto mitingi düzenleyip Janja'ya dönüş için deklarasyon hazırlamıştır. Deklarasyonda uluslararası organizasyon ve kurumlar, Bosna-Hersek Federasyonu hükümeti, Tuzla kantonu ve Sırp Cumhuriyeti hükümetinden geri dönüş için maddi ve hukuki yükümlülükleri yerine getirmeleri adına 27 maddelik talepte bulunmuştur. Banj Brdo'da yapılan protesto Boşnaklar için bir dönüm noktası olup kitlesel tersine göçü tetiklemiştir.³⁸

³⁸ Osmanbašić, *Povratak U Janju*, s. 82-87.



Foto 4. 29.04.2000'de Majeвица Dağı'nda Janjalı Boşnakların geri dönüş için yaptıkları protesto³⁹

Savaş zamanında Janjalıların yerine Bosna-Hersek'in diğer bölgelerinden göç eden Sırların bir kısmı Janja'ya yerleşmiştir. Dolayısıyla Boşnaklar tersine göç sürecinde kendi evlerinde kalan Sırlara karşı karşıya gelmiştir. Sırp vatandaşların büyük bir kısmı Boşnakların geri dönüşünü hoş karşılamamıştır. Çünkü bu durum onların evlerden çıkması anlamına gelmekteydi. Boşnakların geri dönüşü arttıkça Sırların rahatsızlığı da artmıştır. 2000 yılı haziran ayında Janja'da iki etnik grup arasında çıkan gerginlik sonucunda geri dönen Boşnakların evleri Sırlar tarafından taşlanmış hatta birkaç ev yakılmıştır. Bu olaylardan sonra Tuzla'da kalan Janjalılar SFOR üssü önünde protesto düzenleyerek Janja'da kalan Boşnakların korunmasını talep etmişlerdir. Janja'ya dönenlerin bazıları bu durumun ciddiyetini anlayarak Tuzla'ya tekrar dönmüşlerdir.⁴⁰

Şiddet içeren olaylardan sonra 26 Temmuz 2000'de OHR, SFOR, OSCE ve Uluslararası Polis (IPTF) temsilcileri Bijeljina'yı ziyaret ederek yerel yönetime bu

³⁹ Osmanbaşıć, *Povratak U Janju*, s. 82.

⁴⁰ Osmanbaşıć, *Povratak U Janju*, s. 115-116.

konuda yardım teklif etmiş ve 24 saat içerisinde durum sakinleşmezse Birleşmiş Milletler ve SFOR'nin kasabayı tamamen kontrol altına alacağını bildirmişlerdir. Ayrıca bu durumu sakinleştirmek ve Janjalılara destek vermek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi Thomas Miller Janja'yı ziyaret etmiştir. Bu görüşmeden sonra kasabadaki gerginlik azalmış ve tersine göç daha hızlı bir şekilde devam etmiştir.⁴¹ O dönemde yaşanan yoğun tersine göç süreci bazıları tarafından engellenmeye çalışılsa da Janjalıların çoğu kendi evlerine geri dönmeyi başarmışlardır. Fakat birçok Boşnak evlerine geri dönüş sırasında tartışmalar ve tatsızlıklar yaşamıştır.

Katılımcılara dönüş sırasında evlerine yerleşmiş olan Sırp'ların onlara tepkisinin nasıl olduğu sorulduğunda çoğu katılımcı birtakım sorunlar yaşandığını bildirmiştir. Bazılarının evlerine yaklaşmasına bile izin verilmemiş, hakaret ve çirkin laflara maruz kalmışlardır. Bazıları ise evlerinin boş olması nedeniyle olumsuz bir durum yaşamadıklarını bildirmiştir. Katılımcılardan N.G. evinde kalan kadınla anlaşarak evine girdiğini ifade etmiştir. Saraybosna'dan göç eden bu şahıs evine dönebilmesi şartıyla Janja'daki evinden çıkmıştır. Katılımcı kadına yardım ederek Saraybosna'daki evine dönmesini sağlamıştır.

Janja'da kalan Sırp'ların tersine göçe bu kadar tepkili olması Boşnaklarla ilişkilerin iyi olmadığını göstermektedir. Bununla ilgili katılımcıların düşünceleri de sorulmuştur. Onların yorumlarına göre vatandaşlar ilişkilerde mesafelidir ve resmi işler haricinde arkadaşlık kurulmamaktadır. Katılımcılardan M.P. *"Ben herkesle muhabbet ederim, benim muhabbetim vardı"*, demiştir. Başka bir katılımcı A.O. savaş zamanında Janja'ya gelenlerle hiç muhabbetinin olmadığını çünkü onların huyunu ve davranışlarını bilmediğini, onların buraya yabancı olduğunu ve onu evinden çıkarmak için gelenlerle konuşmak istemediğini ifade etmiştir. Janja'da başimamlık görevinde bulunan O.C. tersine göç sürecinin ilk yıllarında Boşnaklar ve Sırp'lar arasındaki ilişkileri şöyle özetlemiştir:

Pek ilişkileri yoktu. Janja'da geri dönenler ve o zamana kadar kalanlar arasında bir engel vardı. İslam Birliği söz konusu olduğunda o ilişkiler Birleşmiş Milletler temsilcisi üzerinden yapılmaktaydı ve bunlar da yıkılan camilerin tekrar inşa edilmesi hakkında idi. Zamanla o engel zayıflayıp vatandaşlar kendi aralarında

⁴¹ Osmanbašić, *Povratak U Janju*, s. 116.

konuşmaya başlayacaklar. Fakat siyasetçiler hala o engeli korumaya çalışıp iki halk arasındaki düşmanlığı yaratmaktadırlar.

Katılımcıların çoğu tehciri çok daha travmatik ve zor bulurken tersine göçün büyük bir rahatlama ve mutluluk getirdiğini ifade etmişlerdir. A.M. sürgünü “*Hayatımın 10 yılı çalındı*” şeklinde yorumlamıştır. M.P. ise sürgün ve tehcirin psikolojik etkisini şöyle açıklamıştır:

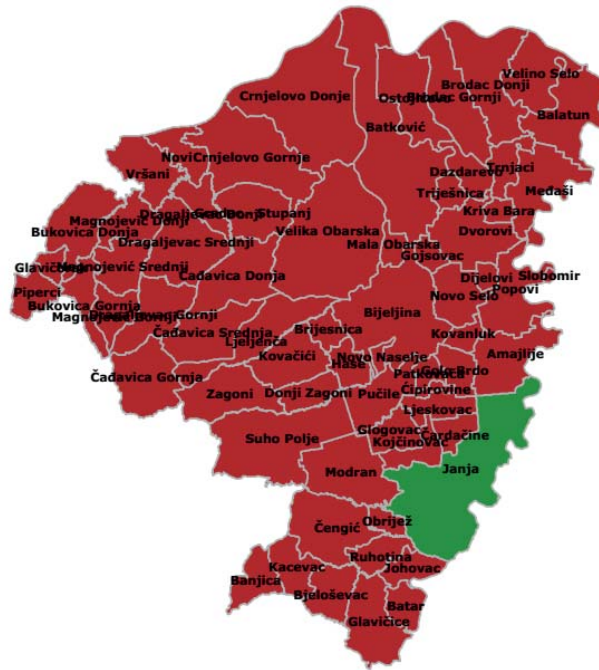
Sürgün daha zordu çünkü öyle bir şekilde gideceğimi bilmezdim. Ben gidiş için para yatırırdım ama bir türlü olmazdı. Dönüşü bir mutluluk olarak yaşadım. Yeniden doğuyorsun çünkü kendine ait olana gidiyorsun.

Janja hakkında yazılan kaynaklardan edinilen bilgilere göre yaklaşık 8 bin kişi tersine göç etmiştir. 1991 yılında yapılan nüfus sayımı Janja’da 11 500 kişinin yaşadığını göstermektedir. Dolayısıyla kasaba halkının yaklaşık %70’i geri dönmüştür. Bu bilgilere göre Janja’ya geri dönüşün başarılı olduğu söylenebilir fakat ne kadar kalıcı olduğu tartışmalı bir konudur. Bununla ilgili katılımcıların çoğu geri dönüşün başarılı olduğunu ve herkesin eski mülkiyetlerini geri alabildiğini ifade etmiştir. Geriye dönüşün kalıcılığı hakkında kaygılı olan katılımcılar, son zamanlarda istihdam probleminin çözülememesi nedeniyle genç nüfusun Avrupa Birliği ülkelerine göç ettiğini söylemiştir. Bu da geri dönüşün kalıcılığını tehdit etmektedir. Yurt dışında yaşayan diaspora tatillerini özellikle yaz aylarında Janja’da geçirmektedir. Göçün başarısı ve kalıcılığı konusunda din dersi öğretmeni şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Geri dönüşün ilk defa başarılı olduğunu yani burada Janja’da tam bir oranda gerçekleştiğini rahatça söyleyebiliriz ama diğer yerlerde böyle bir şey söz konusu değildir. Elbette hedeflediğimiz kadar olmadı. Bu topraklarda insanların tam ekonomik kalkınma ve devamlı yaşamalarına ulaşamadık. O bizim suçumuz değil çünkü tüm Bosna-Hersek ve Balkanlarda böyle bir durum var. Dönüşün devamlı olduğu ve insanların da ekmek için terk ettiği ama yine döndükleri söylenebilir. Burada süresiz göç eden ve geri dönmeyecek kimse yoktur. Amerika’ya kadar gitseler de bazen buraları ziyaret ederler, yani bağlıdırlar.

Göçün Janja’nın demografik yapısını değiştirdiğinin başka bir göstergesi 2013 yılında yapılan nüfus sayımıdır. Nüfus sayımına göre Janja’nın nüfusu 11710’dur. Bunun 8532’si (%72,9) Boşnak, 3054’ü (%26,1) Sırp, 17’si (%0,1) Hırvat ve 107’si (0,9) diğerler milletlerdendir. 1991 yılındaki nüfus sayımı ile kıyaslandığında Janja’da Sırp nüfusun arttığı, Boşnak nüfusun ise azaldığı görülmektedir. 1991 yılında 221 nüfusa karşı 2013 yılında 3054 Sırp bulunmaktadır. 1991’de Boşnakların sayısı 9871 iken 2013’te

8532'ye düşmüştür. Bijeljina şehrinde ise 1991 yılında Boşnaklar çoğunluk (%52,2) iken, tersine göç Janja'daki gibi yüksek oranda gerçekleşmediği için 2013 yılındaki nüfus sayımına göre azınlık (%10,6) durumuna düşmüşlerdir.⁴² Nüfusta bir azalma olmuş olsa da tersine göç sayesinde Bijeljina belediyesinde Boşnakların çoğunluk olduğu ve başarılı dönüşün yaşandığı tek yerleşim yeri Janja'dır. Janja'da Sırp nüfusun artışındaki önemli seplerden biri de savaşta kasabaya yerleşen ve tersine göçten sonra Boşnak evlerinden çıkan göçmenlerin bir kısmı için merkezden 2 km uzakta kurulan Nova Janja (Yeni Janja) ismindeki mahalledir.



2013 yılında yapılan nüfus sayımına göre Bijeljina Belediyesinin etnik dağılım haritası (Kırmızı Sırp, Yeşil Boşnak)⁴³

Tersine göç sürecinde dini hayatın yeniden yavaş adımlarla canlandırıldığı söylenebilir. 1997 yılında cenaze namazlarının kılınmaya başlanması ve 2001 yılında Džedid Cami'nin bulunduğu yere ilk mescidin kurulması dini hayatın canlanmaya başladığını göstermektedir. Tersine göç devam ederken Janja İslam Birliği Birleşmiş Milletlerin yardımıyla iki vakıf evini tekrar almış ve bunları camilerin yapımına kadar

⁴² <http://www.statistika.ba/?show=12&id=20036#link1> (24.08.2020)

⁴³ <http://www.statistika.ba/?show=12&id=20036> (25.08.2020.)

mescit, 2001 yılından itibaren de mektep olarak kullanılmıştır. Genel halk arasında bu evler imam evleri olarak bilinmektedir. Çünkü dışarıdan gelen imamlar görevde bulunurken o evlerde kalmışlardır.

Din dersi öğretmeni S.B. ilk dönemde mescidin kurulmasında aktif bir kişi olarak 2001 yılında ilk Cuma namazını kıldırıldığını ve o zaman savaştan sonra Janja'da ilk ezanı okunduğunu anlatmıştır. İlk ezanın okunması Janjalı Boşnakların motivasyon kaynağı olmuştur ve böylece tersine göç hızlanmıştır. Daha sonra Atik Cami'nin temeli atılarak cami yeniden inşa edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TERSİNE GÖÇ SONRASI JANJA'DA DİNİ VE TOPLUMSAL YAPI

Bosna-Hersek'te savaştan sonra yaşanan tersine göç süreci sayesinde zorunlu göçle yerinden edilmiş birçok Boşnakın yerleşim yerlerine geri dönmesine imkân sağlanmıştır. Janja'da gerçekleşen tersine göç katılımcılara göre başarılıdır, ancak kalıcılık konusunda kaygılıdırlar. Janjalı Boşnakların kasabada devamlı olarak kalması tersine göçten sonra gerçekleşen entegrasyon süreci ve vatandaşların karşılaştığı sorunlara bağlıdır. Bu bölümde tersine göçten sonra dini ve sosyal yapının nasıl bir boyuta ulaştığı ve Boşnakların karşılaştığı problemlere değinilecektir.

1.DİNİ KURULUŞLARIN İHYASI

Tersine göç sürecinin başlamasıyla birlikte Janja'da bazı dini kuruluşların ihya süreci de başlamıştır. Önceki bölümde de belirtildiği gibi Bosna-Hersek Riyaset İslam Birliği kuruluşu camilerin açılışına kadar mescit, mektep ve benzeri fonksiyonlar için eski imam evlerini geri alarak kullanıma açmıştır. İmam evlerinde beş vakit namaz, Cuma namazları, bayram namazları ve Ramazan boyunca teravih namazları, mevlit ve tevhid okumaları gibi ibadetler devam etmiştir. Her iki imam evinde de okul dönemi boyunca hafta sonu mektep faaliyetleri sürdürülmüştür. Kısacası camide yapılması gereken tüm faaliyetler mescitlere dönüştürülmüş imam evlerinde uygulanmıştır. Bu durum camilerin açılışına kadar devam etmiştir.

7 Ağustos 2004'te Janja'da Atik Cami'nin inşası bitirildikten sonra bir açılış düzenlenmiştir. Bosna-Hersek'te cami açılışları Müslümanlar için çok önemli günlerdir, dolayısıyla o günle ilgili özel bir program ve ziyaretçilerin kabul organizasyonu mutlaka düzenlenmektedir. Bosna-Hersek'te Boşnakların olduğu tüm bölgelerden ve yurt dışından yaklaşık 20 binden fazla ziyaretçi Atik Cami'nin açılışına katılmıştır. Janjalı Boşnaklar için o günün ne kadar önemli olduğunun göstergelerinden biri de o zamana kadar Janja'da hiç görülmemiş bir insan kalabalığının bulunmasıdır. Daha sonra 2005 yılında Džedid Cami'nin açılışı ilk camininki kadar olmasa da oldukça kalabalık bir katılımla gerçekleşmiştir. Savaştan önce temeli atılan üçüncü caminin inşası da tersine göçten sonra tamamlanmış ve 2014 yılında açılmıştır. Görülmektedir ki tersine göçten

sonra dindarların artışıdan kaynaklı olarak yeni bir caminin daha yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.



Foto 5. 2004 yılında Atik Cami'nin açılışı¹

¹ Osmanbašić, *Povratak U Janju*, s. 144.



Foto 6. Janja'da 2004 yılında yeniden inşa edilen Atik Cami (26.02.2020.)



Foto 7. 2005 yılında yeniden yapılan Džedid Cami (27.02.2020)

Katılımcıların yorumlarına göre Janja'daki camilerin açılışı dini hayatı olumlu yönde etkilemiş, Müslümanlara güven hissi ve yaşama motivasyonu vermiştir. Cami açılış programının sunuculuğunu yapan din dersi öğretmeni S.B. bununla ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır:

Camilerin yeniden yapılması dönüş anlamına geliyordu. Tersine göç sessizce değil tüm kapasitede mevcuttu. Programların birinde sunuculuk yaptım. Açılışına neredeyse 40 000 kişi katıldı. O dönemde Bosna-Hersek'te gerçekleşen en kalabalık cami açılışlarından biriydi. Atik Cami'nin açılışı özel bir duygu hissettirdi. O camide ilk namaz bir dönüm noktasıydı ve tam özgürlük duygusu yaşadık.

Camilerin açılışı, Janja'da dini hayatın Sırp Cumhuriyeti bölgesinde bulunan diğer şehir ve kasabalardan daha rahat bir ortamda yaşanabileceğinin ve Müslümanların korkularının ortadan kalktığına bir göstergesidir. Müslümanların olduğu yerde bir caminin varlığı dindarlar için sadece bir ibadethane olarak değil hem güven kaynağı hem de sosyal hayatın önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Camilerin açılışıyla Janja'da dini hayat normalleşmiş ve vatandaşlar daha ileri adımları atmaya başlamışlardır. Janja İslam Birliği Meclisi kasabada İslami bir eğitim sunmak amacıyla caminin açılışından önce mescit olarak kullanılan imam evini anaokulu çağında olan çocuklar için mektep olarak tahsis etmiştir. Mektep, çocukların İslami değerlere uygun olarak sosyalleşmelerine, dini ahlakı ve temel bilgileri edinmelerine imkân sağlamıştır. Meclisin düzenlemiş olduğu çeşitli ramazan ve bayram programlarına anaokulunda okuyan çocuklar da şiir okuyarak katılmışlardır. Tersine göç sürecinde başlayan mektep faaliyetleri arasında İslami temel bilgilerin öğretilmesinin yanında Kur'an okuma ve ezber eğitimi de verilmiştir. Kur'an okumayı tamamlayan öğrencilere camide kalabalık katılımı hatim duası programları düzenlenmiştir. Tersine göçten sonra Janja'da lise eğitimi için medreseyi tercih edenlerin sayısında da büyük bir artış meydana gelmiştir. 2002 yılından beri Janja'da mekteplerde dini eğitim gören 31 öğrenci Bosna-Hersek'in farklı şehirlerinde medrese eğitimlerini tamamlamış, hatta kasabadan ilk hafızlar çıkmıştır.²

² <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/islamska-zajednica/medzlisi/item/10851-hafiz-camic-janja-dala-31-ucenika-i-ucenice-u-medresu> (23.07.2020)

Bosna-Hersek'te İslam Birliği, son savaşta yapılan katliamlarda öldürölen Boşnak siviller için çeşitli anma falliyetleri düzenleyerek toplumsal hafızayı korumuştur. Bosna-Hersek'in çeşitli bölgelerinde kurum tarafından yapılan şehit anıtlarına rastlanmaktadır. Srebrenica başta olmak üzere katliamların olduğu yerlerde birçok anıt bulunmaktadır. Janja'da bulunan Gaziler Derneği'nin talebi üzerine kasabada şehitler anıtı caminin bahçesine yapılmıştır. Anıtta şehit olan Janjalı askerler ve savaş zamanında öldürölen sivillerin listesi yer almaktadır. Her yıl anıtın önünde İslam Birliği Janja Meclisi anma programı düzenlenmektedir. Anma programından önce camide şehitler için tevhid okunmakta, daha sonra cami bahçesinde yüksek katılımlı bir program düzenlenmektedir. Tersine göçün yapıldığı yerlerde dini kuruluşlar toplumsal hafızaya sahip çıkmaktadır. Anıtın yanında yer alan eski Bosna-Hersek bayrağı karayolundan görölebilecek bir yerde olduğu için bazı bireyleri rahatsız etmektedir. Hatta 2015 yılında sabah namazından sonra bazı kişiler tarafından bu şehit anıtına saldırı düzenlenmiştir. Tersine göçten sonra yine Janja'da birkaç kez camilere de saldırılmıştır.

Bosna-Hersek Dinlerarası Konsey raporlarına göre Bosna-Hersek'te 2010-2015 yılları arasında dini binalara, din adamlarına ve dindarlara yapılan toplam 186 saldırı kaydedilmiştir. Bunlardan 88'i İslam Birliği, 57'si Sırp Ortodoks Kilisesi, 36'sı Katolik, 4'ü Yahudi Birliği ve 1'i Adventist Hristiyan Kilisesine ait binalara saldırıdır. Dini mabetlere yapılan saldırıların listesine göre genellikle azınlıkta olan toplulukların mabetlerine saldırılar düzenlendiği görölmektedir.³ Bosna-Hersek'te azınlıkların ve tersine göçün yapıldığı yerlerde böyle vakaların olması dindarlar için rahatsız edici bir durum olup her saldırı bir mekânın kutsallığına hakaret edilmesi anlamına gelmektedir.

³ https://mrv.ba/wp-content/uploads/2020/06/izvjestaj_zastita_svetih_mjesta_februar_2016_BXz.pdf
(24.07.2020)



Foto 8. 2013 yılında Atik Cami'nin bahçesine yapılan şehitler anıtı⁴

2.DİNİ İNANÇ VE UYGULAMALAR

Göç olgusu farklı şartlar içerisinde toplumda bazı değişim ve etkilere neden olmaktadır. İnsanlar göç ederken tecrübe ettikleri olaylar çerçevesinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler ortaya çıkabilmektedir. Göç bazen bir toplumun dindarlaşmasına bezen de dinden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Savaştan sonra yapılan tersine göç sürecinin bir azınlık topluluğuna ne kadar etkide bulunabileceği ile ilgili katılımcılara genel dini inanç ve uygulamalarla alakalı sorular sorulmuştur.

2.1. Geleneksel İslam Yorumu ve Selefilik

Savaştan sonra Bosna-Hersek'in çeşitli bölgelerinde önceden hiç görülmemiş Ortadoğu'dan gelen İslami akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımlar nedeniyle birçok insan Boşnakların geleneksel islam yorumunu sorgulamaya başlamıştır. Tersine göçten sonra Janjalı Boşnaklarda böyle bir değişim yaşanıp yaşanmadığıyla ilgili yöneltilen soruya katılımcıların çoğu geleneksel İslam yorumunu tercih ettikleri cevabını vermişlerdir. Katılımcılardan F.B., *“Hayır. Geleneksel İslamı yaşıyoruz. O dönmemiz için bizi*

⁴ <https://mizjanja.ba/vijesti/obiljezavanje-7-godisnjice-otvaranja-sehidskog-spomen-obiljezja-u-janji/>
(24.07.2020)

çekiyordu”, şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Yani savaştan önce mektepte nasıl dini öğrendilerse günümüzde de öylece inanıp uygulamaya çalışmaktadırlar. Bazı katılımcılar geleneksel İslam yorumundan bahsederken “*vahhabi*” denilen insanların varlığından bahsetmiş, bazı katılımcılarsa selefilîği desteklemediklerini beyan etmişlerdir. Fakat yazın gelen diaspora arasında farklı İslam yorumlarını benimseyen kişilerin olduğu görülmektedir. Başımamlık görevinde bulunan O.C. bununla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Bosna-Hersek’e yapılan savaş saldırısı zamanında Suudi Arabistan’dan gelen bazı gruplardan dolayı din yorumunda bizim birliğimiz bozuldu. O zamandan beri bizim geleneksel din anlayış ve uygulamalarımız kırılmaya başladı ve elbette savaş bittikten sonra tersine göçün olduğu yerlere de yayıldı. Cemaatlerimizde Müslümanların birliğini bozmak için çalışarak neredeyse her yere ve cemaate adamlarını yerleştiriyorlardı. Janja söz konusu olduğunda halen mevcuttur. Janja’da başka İslam yorumu uygulayan çok az kişi bulunmaktadır. Fakat Batıdan, tatillerin olduğu yaz aylarında ve yılbaşı bayramlarında buraya geldikleri zaman camide farklı şekilde anlayan ve uygulayan kişilerin sayısı artmaktadır.

Din dersi öğretmeni S.B. Selefilîğin Bosna-Hersek Federasyonu bölgesinde daha çok yaygınlaştığını, buradaki bazı kişilerin göçmenlik sürecinde farklı yorumlara rastladıklarını ve bazılarının da internet yoluyla böyle düşüncelerden etkilendiklerini veya dini kurumun çalışmalarından memnun olmadıkları için farklı bir yoruma ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir. Fakat bunlar toplumda fark edilemeyecek kadar az sayıdadır. Dini uygulamalar konusunda katılımcıların çoğu fazla bir değişim yaşanmadığını sadece Selefilikten etkilenen veya diyasporadan gelen bireylerde farklı yorumlar görülebildiğini bildirmişlerdir. İbadet uygulamalarında bir değişiklik meydana gelmediğini söyleyen bazı katılımcılar, insanların dini uygulamalara daha çok yöneldiklerini düşünmektedirler. Onlardan A.M. “*Evet, benim gördüğüm kadarıyla tanıdığım herkes daha çok dine yöneldi. İnsanlar değişti.*” şeklinde yorumda bulunmuştur. Dini uygulamalar konusunda başımam Selefilere de değinerek şöyle bir açıklama yapmıştır:

Eğer bir çocuk dini farklı yorumlayan birisini dinlemeye başlıyorsa ama babası o zamana kadar geleneksel İslam yorumunu uyguluyorsa durum tartışmaya hatta çocukların ebeveynlerini terk etmesine kadar gider. Janja’da böyle durumlar vardı fakat biz devreye girerdik. Şimdi gençlere bir nasihat bile bulunamazsın. Ağlayan, kendi çocuklarından korkan ebeveynler oluyordu. Sonra çocukları geleneksel İslam yorumu ve namaz uygulamalarından uzaklaştıkları için ebeveynler diğer insanlara suçu atarlardı. Bir şekilde ebeveynler kendi çocuklarını düşman tavırlı görüyorlardı ve bazı durumlarda çocuk agresif olup dinlemek

istemediğini çünkü onların yaptıklarının İslami olmadığını söylüyordu. Dolayısıyla öyle bir agresiflik vardı. Günümüzde İslam Birliğinin sistematik çalışmaları sayesinde bu agresiflik azaldı ama halen selefi uygulamaları yapan kişiler var.

Dönüşten sonra Janja'da başka İslami düşünceleri benimseyen insanların ortaya çıkması ile alakalı soru sorulduğunda katılımcıların büyük bir kısmı hiç çekinmeden Vahhabilerin olduğunu dile getirmişlerdir. Fakat bir kısmı isim zikretmeden sadece farklı düşünenlerin var olduğunu söylemiştir. Bir kısmı onların namaz kılarken ayaklarını genişlettiklerini, herkes sünneti kılarken onların oturduklarını söyleyerek tepkili yorumlarda bulunmuşsa da birkaç kişi onların da Müslüman olduklarını ve yargılanmamaları gerektiğini ifade etmiştir. Örneğin cami cemaatinden M.P. (80), “*Evet öyle bir şey vardır. Ben onlara bizim gibi davranıp kurallara uymanız gerekiyor diyorum*”, şeklinde bir yorum yapmıştır.

Katılımcılara, bir kişinin sakal bırakmasına ne tepki verecekleri sorulmuştur. Büyük bir kısım düzgün bir şekilde fazla uzun olmadan bırakılan sakala karşı olmadıklarını söylemiş, bir kısmı sakalın sünnet olduğunu ifade ederek olumlu tepkiler vermiş, az da olsa birkaç katılımcı da sakalı Vahhabilikle ilişkilendirmiştir. Katılımcılardan F.B. sakal konusunda, “*İki anlamı var. Birisi bir organizasyonun üyesi olduğunu ifade eder, ikincisi ise bireysel tercihtir*”, sözlerini kullanmıştır.

Katılımcılardan ve uzmanlardan edinilen bilgilere göre tersine göçten sonra Janja'da Selefililiği yayma teşebbüsünde bulunanlar olsa da halk tarafından hoş karşılanmamış ve dini kurumun sistematik çalışmaları sayesinde bastırılıp sadece birkaç birey böyle düşüncelerden etkilenmiştir. Selefiler dışında Janja'da Şiilik, batı ya da uzakdoğu kaynaklı yeni dini hareketler, İslami tarikat ve benzeri oluşumlar da söz konusu değildir. Genelde Janjalı Boşnaklar Bosna-Hersek'te asırlar boyunca devam eden geleneksel İslam yorumunu (Maturidi itikadı ve Hanefi fıkhı) tercih etmektedirler.

2.2. İbadetler, Bayramlar ve Diğer Uygulamalar

İnançtan sonra dinin ikinci boyutu olarak ibadet genel anlamda “*Allah'a karşı saygı, şükür ve bazen de nedameti göstermek amacıyla gerçekleştirilen davranışlar ve sözlere işaret eder*”.⁵ Dindar bireyin dini hayatındaki ayırıcı bir özellik olan ibadetin hem

⁵ Vejdi Bilgin, *İbadet: Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal*, Bursa: Emin Yayınları, 2. b., 2014, s. 34.

toplumsal hem de psikolojik etkileri bulunmaktadır. İbadet kişilerin sosyal davranışlarını, ahlak, sabır, hoşgörü, merhamet, sevgi ve şefkat gibi meziyetlerini olumlu yönde etkilemektedir.⁶

İslami kaynaklarda ibadetin genel ve özel olarak iki anlamı vardır. Genel anlamda ibadet, kişinin Allah'a karşı olan saygı ve sevgisi nedeniyle onun rızasına uygun davranmasını ifade etmektedir. Özel anlamda ise ibadet, kişinin Allah'a karşı boyun eğmesi anlamında olan Allah ve elçisi tarafından istenen davranışlardır. Bunlar fıkıh kaynaklarında İslamın temel şartları olarak bilinen namaz, oruç, zekât, hac ve diğer ibadet biçimleridir.⁷

Janja'da tersine göçten sonra camide beş vakit namaza katılımın değişip değişmediği hakkında katılımcıların düşünceleri incelenmiştir. Onların çoğu Janja nüfusunun savaştan önceki halinden daha az olduğu göz önünde bulundurulduğunda günümüzde namaza katılımında artış olduğunu ve bazıları da gençlerin cemaate dahil olmasında bir değişiklik görüldüğünü ifade etmiştir. Bununla ilgili başıma O.C. de benzeri bir yorumda bulunmuştur:

Yaklaşık katılım aynıdır. Yani savaştan önce akşam namazında bir saf oluyordu ve günümüzde de bir saf olmaktadır. Maalesef onların çoğu yaşlı ve emekli insanlar. Günümüzde gençliğin bir kısmı da cemaate gelmektedir ama savaştan önceki ve sonraki nüfusu kıyasladığımızda namaza katılımının öncekinden daha fazla olduğu söylenebilir.

Tersine göçten sonra Janja'da cemaatle namaz katılımında bir artış görüldüğü ve gençlerin camiye daha sık gelmesinin bir yenilik olduğu söylenebilir. Çünkü savaştan önce daha çok yaşlı nüfus beş vakit namaza gitmekteydi.

Müslümanlarda bereket, rahmet, sabır ve ibadet ayı olarak büyük coşkuyla karşılanan Ramazan ayı İslam'da en kutsal aylardan biridir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Ramazan ayı ve ibadetleri birçok yerde zikredilmektedir. Mübarek olan Kadir Gecesi de Ramazan ayında bulunmaktadır. Ramazan ayı boyunca cami minarelerinde kandillerin

⁶ Hayati Hökelekli, "İbadet, Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, C. 19, s. 249.

⁷ Ferhat Koca, "İbadet", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, C. 19, s. 240.

yakılması, iftar davetleri, davul çalınıp sahur vaktinde insanların uyandırılması gibi çeşitli dini ve sosyal uygulamalar sürdürülmektedir.⁸

Tersine göçten sonra Janja'da camilerin açılışının ardından Ramazan ayında çeşitli faaliyetler sürdürülmüştür. Katılımcılara göre savaştan önceki ramazanlar daha çok ev ortamında sakince sürdürülmekteydi. Mesela, evlerde komşu veya yakınları çağırılarak iftarlar yapılmaktaydı, fakat bunlar göçten sonra azalmıştır. Tersine göçten sonra Ramazan ayı daha çok kamu hayatına yansıtılmıştır.

Katılımcıların çoğu eskiden insanların daha fazla oruç tuttuklarını ve oruçlulara daha fazla saygı olduğunu ifade etmişlerdir. Dışarıda yiyip içen ve özellikle de içki içenlere hiç rastlanmazken günümüzde bu saygı azalmıştır. Oruca saygıda bir azalma görülse de çok az kişi Ramazan'da alkol içene rastlamaktadır. Bazılarının anlattıklarına göre yıl boyunca alkol kullananlar bile ramazanda bırakmaktadır. Başımam O.C. savaştan önce Ramazan faaliyetlerinin teravih namazı, Bedir (Ramazanın 16. gecesini) ve Kadir gecelerinde camilerde mevlit okumaları ile sınırlı olduğunu söylemiştir. Tersine göçten sonra insanları camiye çekmek amacıyla cami avlusunda iftarlar verilmekte, gençlere ve kadınlara yönelik programlar düzenlenerek daha fazla faaliyetler yapılmaktadır.

İslam'da Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı olmak üzere iki bayram vardır. Müslümanlar Ramazan ayı orucunu tamamladıktan sonra Şevval ayının ilk üç günü Ramazan Bayramı'nı kutlamaktadırlar. Bayramdan önce fitir sadakası verildiği için bu bayrama Fıtır Bayramı da denilmektedir. Kurban Bayramı'nda müminler Kur'an-ı Kerim'de geçen Hz. İbrahim'in kendi oğlunu kesmeyi istemesi ve Allah'a karşı büyük sadakat göstermesi hakkında olan kıssayı hatırlayarak kurban kesmektedirler. Fıkıhta her iki bayramla ilgili birçok mendup uygulama bulunmaktadır. Bayramlarda hazırlık sürecinden başlayarak bayramın son gününe kadar mendup olan pek çok uygulama vardır.⁹ Her iki bayramın dini ve sosyal yönü bulunmaktadır. İslam tarihi boyunca Abbasilerden başlayarak Osmanlı'ya kadar birçok İslam devletinde bayramlarla ilgili çeşitli kutlamalar ve adetler görülmektedir.¹⁰

⁸ Hacı Mehmet Günay, "Ramazan", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, C. 34, s. 234-235.

⁹ İbrahim Bayraktar, "Bayram", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 5, s. 259-260.

¹⁰ Nebi Bozkurt, "Bayram", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 5, s. 261-263.

Bosna-Hersek'teki Müslüman nüfusun bayramlarla ilgili çeşitli adetleri ve uygulamaları devam etmektedir. Genelde bayramdan birkaç gün önce detaylı bir şekilde ev, avlu ve caddelerin temizliği yapılmaktadır. Bazı yerleşim yerlerinde vefat edenlerin mezarlıkları bayramdan önce fakat çoğu yerde bayramın birinci gününde ziyaret edilmektedir. Bosna-Hersek İslam Birliği (Riyaset) 1995 yılında Ramazan Bayramı'nın ikinci gününü Şehitler Günü ilan etmiştir ve Bosna-Hersek'te şehitler protokol dahilinde ziyaret edilmektedir. Bayram sabahında aile bireyleri bayram namazı için erken kalkarlar ve erkekler bayram namazına giderler. Bosna-Hersek'te bayram namazına sadece erkekler gider ve kadınlar evde kalırlar. Namazdan sonra herkes bayram yemeğine evlerine gider. Osmanlı zamanından kalma adet üzerine bayramın birinci gününde ebeveynler ziyaret edilir ve yüz veya el öpülür. Bayram kutlamalarının kaçınılmaz kısmı ebeveynler ve çocuklar için *bajramluci* (bayramlık) denilen hediyelerdir. Küçük çocuklara genellikle kaç gün oruç tuttuğu sorusuyla birlikte şekerler verilmektedir. Yakın akrabaların ebeveynlerin evinde bayram yemeğinde buluşmaları da bir adettir.¹¹

Başımam O.C. Janja'da savaş öncesi dönemle kıyaslayarak günümüzdeki bayramları anlatmıştır. Savaştan önce Janja'da sadece camide bayram namazı kılınılmaktaydı. Çünkü savaştan önce insanlar arası ilişkiler farklıydı. Eskiden evlerde, akrabalar arasında ve en önemlisi ebeveynleri ziyaret vardı. Ebeveynlerinin yanında yaşayanlar namazdan sonra bayramı kutlamak için evlerine giderdi ve sonra diğer akrabalar ve komşular ziyaret edilirdi. Bayram olduğunda Janja'da milletler arası ilişkiler de canlanırdı. Ortodoks Hristiyanlar bile baklava yemek için bayramı beklerdi ve Müslümanlar Kurban Bayramı'nda onlara kurbanlarını götürürdü. Tersine göçten sonra insanlar arası ilişkiler konusunda evlere ziyaretler azalmış ve bayram genelde birinci günle sınırlı kalmıştır. Savaştan önce tüm akrabaların ziyaret edilmesi neredeyse zorunluydu fakat günümüzde bunlar oldukça azalmıştır. Bayram namazından başka Janja'da çeşitli bayram programları da düzenlenmektedir. Katılımcılar, bayram adetlerinin değişmediğini fakat akraba ve komşu ziyaretleri konusunda bir azalma olduğunu ifade etmişlerdir. Muhtemelen akrabalar arasındaki ilişkilerin zayıflaması, birçok kişinin Janja'ya geri dönememesi sebebiyledir. Çünkü bazı katılımcılar bayramlar

¹¹ <https://www.preporod.com/index.php/duhovnost/tradicija/item/3421-detaljno-o-bajramskim-propisima-i-obicajima> (28.07.2020.)

hakkında konuşurken kasabanın nüfusunun azaldığından bahsetmiştir. Katılımcılardan F.B. eski bayramları ve günümüzdeki bayramları şöyle özetlemiştir:

Önceden Bayram kutlamaları daha iyiydi. Bayramlar da eskisi gibi değildir derler. Günümüzde neredeyse boş. Janjamızda evlatlar toplanır ve ortak yemek olur. Şimdi değişik bir şey yok, sadece toplu programlar var. Eskiden akrabalar daha çok ziyaret edilirdi ve daha çok saygı vardı. Şimdi savaştan sonra o bozuldu. Büyüklere daha az saygı var. Tebrik etme eskisiyle aynı. Eskiden komşuluk ilişkiler daha iyiydi, birbiriyle kaynaşırlardı ve kıskançlık yoktu. Günümüzde farklıdır.

Tersine göçten sonra bayramlar evlerden kamusal alana çıkmaya başlamıştır. Kültür merkezinde koroların hazırladıkları ilahi ve kasidelerin sunumu gibi bayram programları düzenlenmektedir. Tebriklerse Osmanlı döneminden kalan “*Bajram Şerif Mubarek Olsun*” cümlesiyle devam etmektedir. Bu tür cümle kalıpları çok az da olsa Janja’da görülmektedir. Örneğin insanlar vedalaşırken “*Allahimane*” demektedirler.

Janja’da Kurban Bayramı’ndan bir gün önce ikindi vaktinde ölüler için kurban kesme adeti bulunmaktadır. Katılımcı ve uzmanlardan edinilen bilgilere göre eskiden Osmanlı döneminde beyler veya zenginler fakirlerle paylaşabilmeleri ve bayram sabahında onların daha zengin bir sofraya oturabilmeleri için kurban kesip dağıtmaktaydılar. Bu gelenek yıllardır devam ederek ölü için kurban kesme adetine dönüşmüştür. Kurbanın eti tamamen dağıtılmakta ve sevabının ölümlere gittiğine inanılmaktadır. Katılımcıların çoğu tersine göçten sonra bu adetin oldukça azaldığını ve az sayıda kişinin bu adeti uyguladığını söylemiştir. Günümüzde de hocalar ölü için kesilen kurbanın kurban değil sadaka olduğu konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Hem hocaların uyarıları hem de insanların okuyup araştırmaları bu adetin değişmesini sağlamıştır. Katılımcılardan S.D. tersine göçten sonra bununla ilgili bilincin nasıl değiştiğini şöyle açıklamıştır:

Evet, önceden kesilirdi. Ölü için kesilir diye biliyordum ama nedenini bilmiyordum. Şimdi döndükten sonra daha çok okuyup duydum ve aslında kurban olmadığını, sadaka olduğunu anladım. Yine de bundan vazgeçmeyen iki-üç kişi bulunmaktadır.

İslam dininin temel bir şartı olan hac, dünyanın her yerinde bulunan Müslümanlar için büyük öneme sahip bir ibadettir. Hacca giden bir Müslüman kendi şehrinden, köyünden veya kasabasından ayrılıp aynı amaç için oraya giden diğer müminlerle

ibadetini tamamladıktan sonra ümmetin bir ferdi olarak memleketine dönmektedir.¹² Katılımcılara göre hac çok önemli bir ibadettir. Hac ile ilgili genellikle olumlu düşüncelerini aktaran katılımcılardan bazıları hac ibadetini yerine getirmişlerdir.

Başımam O.C. savaştan önceki yıllarda Janja'dan hacca gidenlerin sayısında patlama yaşandığını, çünkü devletin hacca karadan da gidilebilme izni verdiğini söylerek iki yıl içerisinde yaklaşık 30 kişinin hacca gittiğini bildirmiştir. Tersine göçten sonra da insanların ekonomik durumu iyi olmadığı halde her sene en az bir kişi hacca uğurlanmış, bazı yıllarda bu sayı 10'a ulaşmıştır.

Hacıların toplumdaki yerinin ne olduğuna dair katılımcılara yöneltilen soruya cevaben, hacılara saygının azaldığı söylenmiştir. Eskiden hacıların alın teriyle kazandıkları paradan malını, mülkünü evlatlarına paylaşp herkesle barıştıktan sonra hacca gittiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan A.D. haccın ve hacıların durumunu şöyle açıklamıştır:

Hac muhteşem bir şeydir, herkesin ulaşabileceği son hamledir. Hacılara eskiden daha fazla saygı duyulurdu. Hacıyı gördüğünde hocadan sadece bir alt kademe olduğunu bilirsin. Hoca şu kadardır hacı ise bu kadar. Demek hacılara gerçekten saygı vardı. "Selam hacı, buyrun hacı." Ama günümüzde hacı geldiğinde ona hacı da demezsin, sadece "buyrun oturun."

Toplumda hac algısı hiç değişmemiş olsa da hacılara eskisi gibi saygı gösterilmemektedir. Çünkü onlara göre yeniler eski hacılara benzememektedir. Tersine göçten sonra hoca ve hacı gibi dini otoritelere karşı saygıda bir azalma meydana gelmiştir.

Mevlid, "*İslam edebiyatı ve sanatında Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümünde yapılan törenlere verilen isim; bu törenlerde okunmak üzere yazılmış eserlerin ortak adı*" olarak tanımlanmaktadır.¹³ Osmanlı Devleti Bosna-Hersek topraklarını fethettikten sonra mevlit geleneği yayılmaya başlamış ve günümüze kadar da uygulanmaya devam etmiştir. 1878'den sonra Avusturya-Macaristan ve Yugoslavya zamanında Müslümanlarda mevlit geleneği devam etmekteydi.¹⁴ Bosna-Hersek'te Osmanlı yönetiminin son yıllarında Süleyman Çelebi'nin yazmış olduğu mevlitin tercümesine ihtiyaç duyulduğundan

¹² Tahsin Görgün, "Hac", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, C. 14, s. 399.

¹³ Ahmet Özel, "Mevlid", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 475.

¹⁴ Elvir Duranović, "Tradicija Mevluda u Bosni i Hercegovini u Prvoj Polovini XX Stoljeća", *Glasnik*, S. 11-12, 2015, s. 1105.

Boşnakçaya ilk çeviriyi yapan Nikšićli hafız Salih Gašević'tir. 20. yüzyılda onun mevlit çevirisi Bosna-Hersek'te o kadar yaygınlaşmıştır ki Latin, Kiril ve Arap alfabesinde 50 000 civarında nüshalar basılmıştır.¹⁵

Katılımcılara göre mevlit okumalarında bir değişiklik meydana gelmemiş, aynı şekilde genelde evlerde okunmuştur. Akrabalar, komşular, dostlar ve imamlar eve çağrılarak mevlitten sonra yemek ikramı yapılmaktadır. Farklı açıklamalar olsa da genelde büyük çoğunluk mevlit geleneği hakkında olumlu yorumda bulunmuştur. Fakat savaştan önce mevlitlerin daha çok okunduğu ve evlerde organize edildiği söylenmiştir. Katılımcılardan bir kadın (E.S.) mevlitler hakkında şöyle bir açıklama yapmıştır:

Ben hep mevlitlere giderdim. Erkek mevlidi olduğu zaman sadece erkekler çağırılır. Komşular ve akrabalar çağırılır. Mevlidi düzenleyen kişinin evinde okunur ve herkes mevlit yapardı. Günümüzde de aynen yapılır. Savaştan önce mevlit daha fazla yapılırdı. Ben mevlidi dinlemeyi seviyorum, kendimi iyi hissediyorum.

Başımam (O.C.) savaştan önceki ve tersine göçten sonraki mevlitler hakkında detaylı açıklamalarda bulunmuştur. 12 Rebiülevvel geldiği zaman Janja'daki her iki camide de mektepte okuyan çocuklar mevlit okumakta ve sonra evlerde mevlitler okunmaya başlanmaktadır. Eskiden yaklaşık 80 aile her sene evlerinde mevlit organize etmekteydi. Bazı günlerde Janja'da birkaç mevlit okunurdu. Tersine göçten sonra bu durum değişmiştir, çünkü Selefiler bid'at olduğuna yönelik saldırgan eleştirilerde bulunarak insanların mevlit okumalarına karşı algılarını değiştirmiştir. Bir taraftan eleştiriler diğer taraftan insanların birbirinden uzaklaşması mevlitlerin büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur.

Janja'da yılda yaklaşık 30 ila 40 arasında mevlit okunmaktadır. Katılımcılardan bir kişi mevlit hakkında sorulan soruya "*Tartışmam*", şeklinde cevap vermiş, mülakat soruları bittikten sonra Selefilerin mevlit hakkında söylediklerini aktararak Hz. Peygamber zamanında mevlidin olmadığını ifade etmiştir. Başka bir katılımcı şaşkın olduğunu belirterek şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Kesin bir görüşüm yok. Şimdi bu Vahhabiler İslamı farklı yorumluyorlar ve gereksiz diyorlar. Dolayısıyla şaşkınım. Teravîh namazı kılıyorsun, bakıyorsun namazın ortasında çıkıyor.

¹⁵ Duranović, "Tradicija Mevluda u Bosni i Hercegovini u Prvoj Polovini XX Stoljeća", s. 1107.

Dolayısıyla Selefilik yaygınlaşmamış olsa da bireyleri bazı konularda ya etkilemiştir ya da sorgulamalarına sebebiyet vermiştir.

Görüşmeleri yaptığımız dönemde 4 Ocak 2020 tarihinde akşam namazından sonra bir mevlit törenine katıldık. Katıldığımız mevlit kadın ve erkeklerin ayrı odalarda bulunduğu bir mevlitti. Öncelikle Yasin suresi okundu, ardından Boşnakça mevlit okunmaya başladı. Çağrılan imamdan başka okuyabilen diğer erkekler de okumaya katıldı. Mevlidin okunması sırasında gerekli olan yerlerde tekbir ve salavatlar getirildi. Mevlit bittikten sonra kısa sureler ve Boşnakça mevlit duası okundu. Mevlit duasından sonra Boşnak geleneksel yemeklerinin ikramı başladı. Kadınlar ve erkekler ayrı odalarda kalarak yemek, çay veya kahve ikramıyla muhabbet ettiler.



Foto 9. 4 Ocak 2020 tarihinde Janja'da icra edilen bir mevlit töreni

2.3. Tesettür

Tesettür veya çok sık kullanılan başörtü denildiğinde İslam dininde kadınların örtünmeleri anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim ve hadis kaynakları referans alınarak fıkıhta örtünmeyle ilgili belirli hükümler ve ölçüler bulunmaktadır. Tesettür,

Osmanlı döneminin sonlarında ve günümüzde de tartışma konusu olmuştur. İslam ülkelerinde birçok ilim ve fetva kurumu kadının örtünmesinin İslam'ın bir emri olduğu kararını alarak bunu kamuoyuna açıklamışlardır.¹⁶ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya'da Müslüman kadınların giyinme meselesi gündeme gelmiş, Müslüman kadınların giydikleri *zar* ve ferace kadının özgürleşmesine bir engel olarak nitelendirilerek yasaklanması talep edilmiştir. 28 Eylül 1950'de *zar* ve ferace giyme yasağı ile ilgili kanun onaylanmış, giyildiği takdirde cezası 3 aya kadar hapis veya 20 000 dinar olarak belirlenmiştir.¹⁷ Kadınların *zar* ve ferace çıkarma meselesi Janja'da 20 Mayıs 1950'de de tartışılmıştır. Birçok kadın *zar* ve feraceyi çıkarmamak için direnmiş fakat hapis ve para cezası tehdidinden sonra asırlar boyu giydikleri kıyafetten vazgeçmek zorunda kalmışlardır.¹⁸ Başımam O.C. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yasaktan itibaren Janja'da başörtülü kadın kalmadığını ifade etmiştir. Ancak 1990 yılında başka bir yerden atanan imamın hanımı Janja'da tek başörtülü kadın olmuştur. Tersine göçten sonra Janja'da birçok kadın ve kız başörtü örtmeyi tercih etmiştir. Baş İmam "*İnsanların bilincini değiştirmek gerekiyordu*", diyerek eskiden kadınlara başörtüden bahsedilirken onu bir yük olarak gördüklerini fakat günümüzde bu durumun değiştiğini ifade etmiştir.

Bu çalışmaya katılan kadın katılımcılardan dördü başörtülüdür. İki göçmenlik sırasında, diğerleri ise Janja'ya döndükten sonra örtünmüşlerdir. Bu da tersine göçten sonra başörtülü kadın sayısının arttığını göstermektedir. Katılımcıların çoğu başörtüyü olumlu bir şekilde algılamakta, bunu sevinç ve gururla karşılamaktadırlar. Bazıları genç kızların başörtüyü tercih etmelerine sevinmektedir. İçlerinden bazıları örtünenlerin bunu başka sebeplerden dolayı yaptıklarını söylediler de çoğunluk bu durumu olumlu karşılamaktadır.

Bir kadın katılımcının kızı tersine göçten sonraki ilk yıllarda Tuzla'daki medrese eğitimine başlamasının ardından Janja'da başörtüyü tercih eden ilk kızlardan olmuştur. Kendisi örtünmeyen (Đ.H.) kızının karşılaştığı durumları ise şöyle açıklamıştır:

Savaşa kadar öyle bir şey bize yasaktı ve tesettürü giyen çok az kişi vardı. Ancak savaştan sonra daha çok var ve umarım daha fazla da olacak. Benim kızım savaştan

¹⁶ H. Yunus Apaydin, "Tesettür", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, C. 40, s. 541-542.

¹⁷ Fikret Karčić, "Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH", *Novi Muallim*. S. 56 (2013), s. 51.

¹⁸ Nurkić, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, s. 151.

sonra medreseye giden ilk kuşaktı. Çok şeyler yaşadı. Sırplar ona şişe atıyorlardı, korkutmak için arabayla kaldırıma geçerlerdi, otobüsten şişeler atılırdı, laf atmalar olurdu. Sadece eski okul arkadaşı papazın oğlu gelip okul tercihi için onu tebrik etti. Başörtüyü tercih ettiği için bazıları ona ahmak dedi ama yaşı büyük olanlar ona saygı gösterip nakdi yardımda bulunuyorlardı. Sırf onu görmek için eve gelip eline para verirlerdi. Ben anne olarak kızımın başörtüsünü zor kabul ettim çünkü medreseye gidip başörtüyü taktığı zaman sadece 14 yaşındaydı. Arkadaşlarını kaybetti, ramazan olduğu zaman arkadaşları var, bayram olduktan sonra hepsi kayboluyor.

Savaştan önce Müslümanlarda neredeyse görülmeyen tesettüre karşı tersine göçten sonra kadınlarda bir ilgi uyanmış ve bazıları başörtü takmaya başlamıştır. Burada sürekli olarak başörtülü olmaktan bahsedilmektedir, çünkü normalde kadınlar namaz, mevlit ve diğer dini uygulamalara gittiklerinde zaten örtünmektedirler.

2.4. Medrese Eğitimi

Yugoslavya döneminde Janja'da medrese eğitimi bulunmamaktaydı, hatta okullarda din eğitimi yoktu. Sadece devlete bağlı okullar vardı. Okullarda din, dil ve etnik grup fark etmeksizin herkes okuyabiliyordu. Janja'da okulların seviyesi liseye kadardı, dolayısıyla Janjalılar lise eğitimi için Bijeljina'ya gitmek durumunda kalmışlardır.

Savaştan önceki dönemde Janja'da eğitime fazla ilgi olmadığı ve daha çok erkeklerin üniversite okudukları belirtilmiştir. Kadın katılımcılar o dönemde kızların fazla okumadıklarını ve aileleri tarafından da okumalarına izin verilmediğini ifade etmiştir. Üniversiteyi bitirenlerin çoğu Janja'da kalmayıp büyük şehirlere taşınmıştır. Savaştan sonra bu durum olumlu yönde değişerek üniversite mezunlarının arttığını ifade edenler de olmuştur. Genel olarak eğitim liseden sonra devam etmiyordu. Katılımcılardan biri (H.C.) askeri akademiye başvurduktan sonra kabul edilmediğini ve o dönemde Müslümanların eğitim konusunda diğerleriyle eşit olmadığını söylemiştir. Ayrıca eğitim, emniyet ve askeriye kadrolarında da Müslümanların fazla bulunmadığını belirtmiştir.

Din öğretmeni (S.B.) Janja'da eğitim durumunu o dönemin toplumsal ve siyasal ortamı dolayısıyla şöyle özetlemiştir:

Janjalılar tarım toplumuydu ve dine özen gösteren Müslümanlar hükümete yani dine karşı nefret dayatan kurumlara güvenmiyorlardı. Dine bir şekilde özen gösteren kişiler çocuklarını yüksek eğitime göndermezlerdi, onları dini okullara ya da meslek liselerine gönderiyorlardı. Bir kısmı yüksek okulların mezunuydu ama

bundan dolayı toplumda ve zamanda kayboluyorlardı. Bundan dolayı yüksek okulları bitirenlerin sayısı fazla değildi. Okumak ve okutmak önemli olduğu halde insanlar kimliklerini kaybedeceklerinden korkuyordu.

Janja'da imamlık görevinde bulunan O.C. (47) sosyalizm döneminde eğitimin durumunu şöyle açıklamıştır:

Hepimizin ilk okulu bitirme zorunluluğu vardı ve genelde eğitim lise ile biterdi. Üniversiteye başvuranların sayısı azdı. Vatandaşların eğitim imkanları kısıtlı olduğu ve üniversite masraflarını karşılayamadıkları için yüksek öğrenim genelde ebeveynleri partide olanlara rezerve edilmişti. Janja'da savaştan önce nüfus 12 bin olduğu halde belki 50 kişi fakülte eğitimi görmüştü. Dönüşten sonra sayıda artış oldu. Günümüzde liseden sonra birçok genç ve kız üniversiteye devam etmektedir.

Sosyalizm döneminde Janjalı Boşnaklarda üniversite okuyan insanlar olduğu halde kitap yazan veya yazarlıkla uğraşanlar hiç çıkmamıştır. Bijeljina belediyesinin tamamında Boşnaklar arasında çok az sayıda kişi kitap yazmıştır.

Sosyalizm döneminde Bosna-Hersek'te kapatılan bazı medreseler 90'lı yıllarda tekrar açılmaya başlanmıştır. Böylece Saraybosna'nın dışında Tuzla, Mostar, Travnik, Visoko ve Cazin'de lise seviyesindeki medreseler yeniden açılmıştır. Janja'da medrese kapatıldıktan sonra dini eğitim sadece camideki mekteple sınırlandırılmıştı. Dolayısıyla daha ileri seviyede dini eğitim almak için gidilebilecek tek kapanmayan yer Saraybosna'daki Gazi-Husrev Bey Medresesi idi. Bununla ilgili başımam O.C. 1945-1990 yılları arasında Janja'da sadece üç erkek ve iki kızın medrese eğitimi tamamladığını belirtmiştir.

1988 ve 1989 yılında 5 kişinin lise eğitimi olarak medreseyi seçmesiyle kısmi artış görülmüştür. Tersine göçten sonra İslam Birliği Janja Meclisi çocukları medreseye teşvik etmek amacıyla proje kapsamında burs programı başlatmıştır. Göçten sonraki 20 yıl boyunca yaklaşık 35'ten fazla kişi medrese eğitimi tamamlamış ya da halen burada okumaktadır. Medreseye olan ilgi artışının bir sonucu olarak Janja'dan ilk hafızlar çıkmaya başlamıştır. Medreseye gitme ile ilgili katılımcılar, sayının eskiden çok az olduğunu ve daha çok dindar ailelerin çocuklarını göndermeyi tercih ettiğini, fakat tersine göçten sonra bir artış görüldüğünü ifade etmişlerdir. Medrese tercihi hakkında katılımcılardan biri şöyle demiştir:

O zamanlarda öyle bir tercih hayret verici bir şeydi ama günümüzde normal bir okul gibi oldu. Tuzla'daki medrese en iyisidir. Dönüşten sonra öğrenci sayısı da artmıştır. (M.H.)

Sosyalizm döneminde eğitim için medreseyi tercih etmek oldukça ilginç karşılanabilirdi fakat günümüzde birçok genç bu okulları tercih etmektedir.

2.5. Geçiş Dönemi Uygulamaları ve Diğer Halk İnançları

Salih Kulenović 1970'li yıllarda Janja hakkında yazdığı *Janja-Etnološka Monografija* eserinde etnografik bir çalışma yapmıştır. Çalışmasında kasaba ile ilgili önce genel bilgilere vermiş, içinde yaşayan aileler ve yerel adetlerden bahsetmiştir. Janja'da geleneksel adetler İkinci Dünya Savaşı'na kadar daha fazla uygulanmaktaydı. Sonrasında ise biraz değişime uğrayarak devam ettirilmiştir. Yeni doğan çocuklarla ilgili bazı adetler ve inanışlar kaydedilmiştir. Örneğin, kadın doğum yaptıktan sonra kayınpederinden saklanmalıdır. Bebek bezleri kurutulduğunda kararmamalı, eğer böyle bir şey olursa bezler ateşin üzerinden birkaç defa taşınmalıdır. Kadının doğum yaptıktan sonra 40 gün evden çıkmaması lazımdır ve çocuk hiçbir zaman yalnız bırakılmamalıdır. Eğer annenin evden çıkması gerekirse çocuğun yastığının altına makas veya bıçak bırakılmalıdır. Böyle yapıldığında *vile* yani perilerin çocukları değiştiremeyeceğine inanılıyordu. Çocuk doğduğunda ninesi göbek bağını keser, göbek bağı kesildikten sonra yıkılıp kurutulur ve "*sehara*" denilen odun sandığında bırakılır. Nine hayatı boyunca tüm doğan çocuklarının göbek bağlarını böyle yapar. Çünkü göbek bağları birleştğinde çocukların birbirlerine sahip çıkacaklarına inanılıyordu.¹⁹ Katılımcılarla yapılan görüşmelerde böyle adetlerden bahsedilmemiştir, dolayısıyla bu uygulama ve inanışların oldukça azaldığı ve unutulduğu söylenebilir.

Salih Kulenović çalışmasında evlilikle ilgili bazı adetlerden söz etmiştir. Kız isteme sırasında isteyenlerin yakın akrabalarından birisi *amanet* denilen yüzük ve küpeleri getirir. Eğer kız istemeyi kabul ederse isteyenlere *şerbe* (şerbet) verilir. O esnada ebeveynler düğün tarihi hakkında konuşurlar. Genelde gelin cuma günü akşam saatlerinde alınmaya gidilirdi. Gelinin evinde düğün misafirleri şerbeti içip akşam yemeği yerler. Adete göre gelin evin kapısından çıkarken üzerinde şekerler dökülür. Arabaya

¹⁹ Kulenović, "Janja-etnološka monografija", s. 202-203.

binerken kendi terliklerini çıkartıp arabanın yanında bırakır, sonra damadın evinden getirilen diğer ayakkabıları giyer. Gelini *obikuša* denilen orta yaşlarında bir kadın takip eder. Damadın evinin önünde gelinin sağ eline mushaf verilir. Girişte damat bekler ve gelir onun sağ kolunun altına girip yanında durur. İlk önce damat sonra gelin odaya girer. Odada ikisi baldan alırlar ve damat odadan çıkıp kadınlar odaya girerler. Kadınlar girerken gelin her kadının elini öper. Kadınlar şerbeti içtikten sonra kayınpeder odaya girer ve gelin ona sarılır, sonra gelin kayınpederin odasına girer ve kayınpeder ona hediye olarak yüzüğü ve altınları (*dukat*) verir. *Glavno Šerbe* (Ana Şerbet) iki veya üç gün sürer ve genelde oyun oynanır ve müzik çalınır.²⁰

Dönüşten sonra Janja’da isim vermeyle ilgili katılımcılardan edindiğimiz bilgilere göre eski Boşnak isimlerin kullanımı azalmış ve önceden bilinmeyen, modern olarak tabir edilen isimler çocuklara verilmeye başlanmıştır. Bazılarına göre günümüzde verilen isimler daha çok İslami isimler kitaplarından seçilmektedir. Katılımcılardan H.C. isim vermeyle ilgili şöyle bir yorumda bulunmuştur:

Günümüzde modern denilen isimler var ama İslam tarihinden Hamza, Bilal gibi isimler de var. Bence bu dönemde Muhammed olsa da daha çok sahabe isimleri vardır. Muhammed pek azalmadı, ama sahabe isimler arttı.

Katılımcılardan A.O. eski ve yeni isimlerden örnek vererek şöyle demiştir:

Mehmed, Mehmedalija gibi klasik isimlerden biraz kaçınıyorlar. Şimdi Emir, Amar var.

Katılımcılardan edindiğimiz bilgilere göre savaştan önceki dönemde çocuk doğduktan sonra 7. gün imam çağırılıp kulağına ezan ve kamet okunarak isim takılmaktaydı. Yine savaştan önce çocuklar için “*akika*” denilen kurbanı kesmek bilinmeyen bir uygulamaydı, fakat göçten sonra yaygınlaşmıştır. Akika Arapçada yeni doğan çocuğun başındaki saça denilmektedir. Çocuğun saçının kesildiği gün bu kurban kesildiğinden akika adı verilmiştir. Hadis kaynaklarında bu adet zikredilmiştir fakat fıkıh alimleri bu konuda ittifak etmemişlerdir. Örneğin Ahmet b. Hanbel ve Eşari’ye göre çocuğa kurban kesmek sünnet, Ebu Hanife’ye göre mübah, fakat Hanefi kaynaklara göre müstehaptır.²¹

²⁰ Kulenović, “Janja–etnološka monografija“, s. 203-204.

²¹ Fahrettin Atar, “Akika”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, C. 2, s. 263-264.

Katılımcılardan N.G. eski ve yeni adetleri zikrederek şöyle bir açıklama yapmıştır:

Ben kendi açımdan konuşuyorum. Çocuğun doğumundan önce anne aralıksız 40 gün başından başörtüyü çıkarmamalı. Bu artık yapılmıyor, gençlik farklı düşünüyor. Ben her şeyi yerine getirdim, önceki kuşağa aitim. 7. gün kamet okunur ve kurban kesilir. Savaştan önce kurban kesmeyi görmedim. Bence savaştan sonra daha çok yaygınlaştı.

Savaştan önce isim verme zamanında daha çok imamlar çağırılmaktaydı. Tersine göçten sonra daha çok babalar veya İslami dini bilgileri bilen birisi ezan ve kameti okuyarak çocuklara isim vermektedir. Akika denilen çocuk için kurban kesme adeti de tersine göçten sonra yaygınlık kazanmıştır.

Janja'da ölüm ile ilgili fazla inanç bulunmamaktadır. Fakat cenaze ile ilgili bazı uygulamalara rastlanılmıştır. O uygulamalardan biri ölümlerin ruhuna *tevhid* okumaktır. Katılımcılardan edinilen bilgilere göre *tevhid* okumaları eskiden olduğu gibi aynı şekilde uygulanmaktadır. Kişinin isteğine bağlı olarak *tevhid* ya camide ya da vefat edenin evinde okunabilmektedir. Evlerde okunan *tevhidlere* genelde kadınlar, camide okunanlara ise erkekler katılmaktadır. *Tevhid'e* gelenler bir halka şeklinde kadınlar ve erkekler ayrı olarak oturmaktadırlar. Önce Yasin suresi okunmakta ve zikir eşliğinde tespih çekilmektedir. Tespihten sonra İhlas, Fatiha, Felak, Nas sureleri, Bakara suresinin ilk 6 ayeti ve tevhid duası okunmaktadır. Tevhid ölünün cenaze günü, vefatın yedinci günü, kırkıncı günü ve 6. ayında da okunmaya devam etmektedir. Janja'da Bayramın ikinci günü şehitlere de *tevhid* okunmaktadır.



Foto 10. Haziran 2019'da Atik Cami'de şehitler için okunan tevhid²²

Ölümlerle ilgili inançlar ve *tevhid* okumalarıyla ilgili başımmam O.C. şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Savaştan önceki durumdan pek fark yoktur. Selefî hareketine üye olan kişilerin olduğu ailelerde *tevhid*in olmadığı durumlar vardı, yani sadece cenaze kılınırdı. Bu sadece 2-3 örnektir. Savaştan önce İslam'la alakası olmayan adetler vardı. Gasilden sonra avluya mısır ve buğday atılırdı, sonra evde 7 gün ışık yanması gerekiyordu, meyyitin olduğu evde un ve su bırakılıyordu. Günümüzde Allah'a şükür öyle bir şey yoktur ama savaştan önceki durumdan ne farkı var mesela? Savaştan önce sala ile ölüm ilan edilirdi ve dönüşten sonra da aynı adetle başladık yani diri olanlara ölümü bildirmek. Sonra salaların azaltılması için kamuda bir baskı oluştu, çünkü halkın bir nevi ölüm korkusu var. Dolayısıyla salaları [bir cenaze için] en fazla 2'ye indirmek zorundaydık ama günümüzde "O kadar salaya ne gerek var, duyduğumda ölümden korkuyorum" diyenler var. Genelde her şeyin %90'ı aynı kaldı.

Katılımcılarla yapılan görüşmeler esnasında imamın bahsettiği avluya buğday, mısır atma ve evde un, su bırakma gibi eski adetler bir katılımcı hariç kimse tarafından zikredilmemiştir. Bu durum yavaş yavaş unutulduğunu göstermektedir.

Uğursuzluk, halk inançlarında bulunan bir kavram olarak insanlara veya tüm toplumun başına felaket getireceğine olduğuna inanılan olguları kapsamaktadır. Bu kapsamda çeşitli kültürlerde tabiat olayları, insan veya hayvan hareketleri, gök cisimlerinin astrolojik hareketleri gibi pek çok fenomen uğur veya uğursuzluk şeklinde

²² <https://mizjanja.ba/vijesti/dan-sehida/> (07.08.2020).

açıklanmaktadır.²³ Bosna-Hersek'te de uğur veya uğursuzluk denilen bazı inançlar bulunmaktadır ve onların kaynaklarının İslam öncesi Slav pagan dini ile ilişkili olduğu iddia edilmektedir.

Bosna-Hersek'teki Müslümanlar çocuklarına bu gibi inanışları kısa sözlerle yani "valja- ne valja" (iyi-iyi değil) ifadeleriyle aktarmaktadırlar.²⁴ "Valja- ne valja" tabiri ile aktarılan birçok Slav kökenli söze rastlanmaktadır:

1. *Ne valja: ubiti dažddevnjaka – ciknuće, pa ćeš ogluhnuti.* (Semenderi öldürmek iyi değil, cırlayacak sonra sağır olabilirsiniz),

2. *Ne valja: u utarak od kuće polaziti- stići će nesreća u putu.* (Salı günü evden gitmek iyi değildir, yolda başına bela gelir.)

3. *Ne valja: javljati se lovcu, kad ide u lov – neće imati ugura.* (Avcıya ava giderken selam vermek uğursuzluk getirir.)

4. *Ne valja: kad grmi stajati pod trešnjom, ili orahom – ubiće grom.* (Gök gürültüsü varken kiraz veya ceviz ağacı altında durmak iyi değildir, yıldırım çarpar),

5. *Ne valja: kućnu zmiju ubiti – ubija se berećet.* (Evde yılan öldürmek iyi değildir, bereketi öldürür),

6. *Ne valja na pragu stajati ili sjediti – nema ugura.* (Eşikte üzerinde durmak veya oturmak uğursuzluk getirir),

7. *Ne valja: praznu bešiku ljuljati – umrijeće dijete.* (Boş beşiği sallamak iyi değildir, çocuk ölür),

8. *Ne valja: preko insana prelaziti – neće narasti.* (İnsanın üzerinden atlamak iyi değildir, büyümez),

9. *Ne valja: rezati nokte u utarak – sebep je velikoj bolesti.* (Salı günü tırnak kesmek büyük hastalığa sebep olur),

²³ Kürşat Demirci, "Uğursuzluk", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, C. 42, s. 52.

²⁴ Elvir Duranović, *Elementi Staroslavenske Tradicije u Kulturi Bošnjaka: Odnos Islamskih Učenjaka u Bosni i Hercegovini Prema Njima*, Bugojno: Elvir Duranović, 2011, s. 90-91.

10. *Ne valja zvijezde brojati, potrefit će na svoju pa će umrijeti.* (Yıldızları saymak iyi değil, kişi kendi yıldızına denk gelirse ölür).²⁵

Katılımcılar yukarıda zikredilen inanışlardan pek bahsetmemişlerdir. Sadece bir kişi eşiğin üzerinde durmanın, çoğu kişi de salı günü tırnak kesmenin iyi olmadığını ifade etmiştir. Daha çok salı, cuma ve perşembe günleri ile ilgili bazı inanışlardan bahsedilmiştir. Yani salı ve cuma günleri tırnaklar kesilmez, perşembe günleri banyo yapılır. Katılımcıların çoğu bu inanışların çok azaldığını ve sadece yaşlı kimseler tarafından uygulandığını söylemiştir. Eskiden insanlar İslami kitaplardan ve hükümlerden haberdar olmadıkları için böyle inançları uygulamaktaydılar. Günümüzde imamlara bu uygulamalarla ilgili soru sorulduğunda “*Tüm günler Allah’a aittir*”, yani günlerin hepsi eşittir cevabını vermektedir. Fakat katılımcılardan bir kadın (H.V.) bu günleri takip ettiğini söyleyerek şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Kimse dinlemiyor. Ben diyorum salı ve çarşamba çamaşırlar yıkanmak iyi değil. Gelin takip ediyor ama halk çok az. Eskiden cuma günü sabahı olunca evde gelin varsa annelerine gidilirdi. Perşembe günü çamaşırlar yıkanır.

Tarihte birçok kültürde bulunan büyü, çıkar sağlamak amacıyla zararlı, faydalı veya korumalı sonuçlar elde etmek için tabiatüstü güçlerle ilişki kurmak ya da gizli güçleri olduğu inanılan nesnelere kullanmak olarak tarif edilebilir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da büyü ile ilgili kavramlar ve hükümler bulunmaktadır. İslam’dan önce cahiliye döneminde bile cincilik, kehanet, fal okları atmak şeklinde büyü veya sihir çok yaygındı. İslam’da sihir denilen büyücülük çok büyük günahlardan sayılmış, Kur’an ve Sünnette açık bir şekilde yasaklanmıştır.²⁶

Katılımcılar sihir, büyü ve muskalarla alakalı inançların eskiden yaygın olduğunu ifade etmişlerdir. Savaştan önce böyle işlerle daha çok kadınlar ve az sayıda hoca dedikleri erkekler uğraşmıştır, fakat tersine göçten sonra bu kişiler kalmamıştır. Muska ve büyü işleriyle uğraştığı bilinen kişiler kalmamasına rağmen özellikle kadınlar arasında bunlarla ilgili konuşmaların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Hatta katılımcılardan birkaç kadın bu konuda kendi tecrübelerinin olduğunu ifade etmiş ve kasaba dışında bulunan hocalardan kendisi veya çocukları şifa bulsun diye yardım talep ettiklerini söylemişlerdir.

²⁵ Duranović, *Elementi Staroslavenske Tradicije u Kulturi Bošnjaka: Odnos Islamskih Učenjaka u Bosni i Hercegovini Prema Njima*, s. 91-92.

²⁶ Hikmet Tanyu, "Büyü", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 6, s. 501-506.

Katılımcılardan A.M. Janja'nın eskiden bunlarla meşhur olduğunu ifade ederek şöyle bir izahta bulunmuştur:

Janja'nın bununla meşhur olduğunu biliyorsun. Ben çocukluğumdan Huso Hoca ve öyle şeylerle uğraşan kadınları hatırlıyorum. Allah onları affetsin. Günümüzde Janja'da yok. Belki bir yere göç ettiler.

Savaştan önce rukye denilen Kur'an ile sihir tedavisi pek bilinmemekteydi fakat savaştan sonra yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla rukye okuyan hocalardan daha çok yardım istenmektedir. Başımam O.C. eskiden hem büyü yapan hem de çıkartan kişilerin var olduğunu söylemiştir. Ona göre bunlara başvurmakta artış savaştan sonra çıkan savaş sendromu, depresyon ve işsizlikle ilgilidir. Tersine göçten sonra Janja'da büyü ve muska işleriyle uğraşan kişiler pek kalmamışsa da insanlar şifa için daha çok başka yerlerde yaşayan hocalara başvurmaktadırlar.

3.MİLLİ BİLİNCİN İNŞASI

Boşnakların milli bilinç inşasının başlangıcı 1990'lara dayanmaktadır. Daha önce söz edildiği gibi Yugoslavya döneminde Boşnaklar kendi milli kimliğini dini kimliği gibi "Müslüman" şeklinde ifade etmekteydiler. Geleneksel tarihi Boşnak ismi resmi olarak 1993 yılına kadar kullanılmamaktaydı. 27 Eylül 1993'te savaşta kuşatılan Saraybosna'daki "Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca" (Boşnak Aydınlar Kongresi Konseyi) sayesinde Boşnak entelektüeller, Bosna-Hersek'in ilk cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç, Reisu-l Ulema Dr. Mustafa Cerić, bakanlar, Türkiye, İran ve Birleşik Amerika Devletleri büyükelçileri, Müslüman, Katolik ve Ortodoks dini kurumların temsilcilerinin katılımıyla ilk Boşnak meclisi düzenlenmiştir. Mecliste tarihi eski etnik Boşnak isminin tekrar kullanılması kararlaştırılmıştır.²⁷ 1993 yılında yapılan İlk Boşnak Meclisi'nde Boşnak halkının Yugoslavya döneminde tanınmamış tarihi Boşnak ismini tekrar almasıyla milli kimliğin uyanış dönemi başlamıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi Janjalı Boşnaklardan göçmenlik zamanında hem Tuzla'da hem de yurt dışında yaşayanlar bir nevi milli bilincin uyanış sürecini yaşayarak milli ve dini kimliklerini güçlendirmişti. Sosyal süreçlerden oluşan kimlik öznel gerçekliğin önemli bir ögesi olarak toplumla diyalektik bir ilişki içerisinde var

²⁷ <http://vkbi.ba/index.php/bs/16-bosnjacki-sabor> (15.08.2020.)

olmaktadır.²⁸ Benlik veya toplumsal kimlik gelişiminde sembolik etkileşimcilik teorisini savunanlar sosyal etkileşime de değinmişlerdir. İnsanın benliği ve sosyal etkileşim sayesinde toplumsal kimlikler ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla hem dini hem de milli veya etnik kimlik kişiler veya gruplar arası ilişkilerden oluşan bir ürün olarak nitelendirilmektedir.²⁹ Bosna-Hersek'te yaşanan savaş, Janja'nın işgali, Janjalı Boşnakların tehciri ve tersine göç gibi sosyal süreçler Janjalıların dini, milli kimlikleri ve bilinçlerinin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Janjalı Boşnaklar Boşnak dünyasının kalanı ile yakın temas içerisinde buldukları için tersine göçten sonra hem milli ve dini kimliklerini korumak hem de Sırlarla diyalog içerisinde bulunmak için çeşitli faaliyetler düzenlemişlerdir.

Tersine göçten sonraki ilk yıllarda Janjalı Boşnaklar Boşnak kültürünü canlandırmaya yönelik 2003 yılında "BZK Preporod Bijeljina-Janja" yani Boşnak Kültür Birliği'ni kurmuşlardır. Bijeljina'da Sırlar kendi kültür derneklerini kurdukları gibi Boşnaklar da aynı faaliyeti harekete geçirmişlerdir. Daha sonra 2005 yılında Boşnak Kültür-Sanat Topluluğu "Mula Alija Sadiković" kurulmuştur. Kurulan bu kültür dernekleri sayesinde Janja'da Boşnak tarihi, Boşnak kültürü, edebiyatı ve savaş zamanında yaşananlar hakkında konferans, kitap tanıtımı, halk oyunları programları ve diğer faaliyetler halen sürdürülmektedir. Kurulan bu iki dernek 2005 yılından itibaren yurt dışından gelen diasporanın da olduğu aylarda "Ljetne Veçeri" (Yaz Geceleri) adlı bir program düzenlemektedir.³⁰ 2001 yılında OSCE Zvornik, Bijeljina, Srebrenica ve diğer yerlerdeki gibi Janja'da da kıraathane açmıştır. 2002 yılında kıraathane sivil toplum örgütü olarak "Demokratski Forum" olarak değiştirilmiş ve başına bir Boşnak ve Sırp getirilmiştir. Bu kurumun amacı Janja'daki gençler arasında eğitimi yükseltmek, dayanışmayı sağlamak ve çeşitli kurslar organize etmek idi. Bu kurumu maddi açıdan Norveç ve Finlandiya büyükelçilikleri desteklemekteydi. Ancak 2005 yılında Norveç büyükelçiliği Bijeljina Beyediyesi'den kurumun finansmanın %50'sini devralmasını istediğinde, belediye bunu reddetmiş 2005 yılında bu kurumun çalışmasını

²⁸ Peter L. Berger, Thomas Luckman, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütte, Ankara: Atif Yayınları, 2018, s. 257.

²⁹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 17. b., 2018, s. 80-83.

³⁰ Osmanbaşıć, *Povratak U Janju*, s. 155-167.

sonlandırılmıştır.³¹ Boşnak ve Sırp gençlerin dayanışması için bu kurumlarca yürütülen faaliyetler bazıları tarafından ilk yıllardan itibaren pek hoş karşılanmamıştır.

Janjalı Boşnakların milli uyanışı konusunda en çok dikkat edilen detay her yıl Bosna-Hersek'in bağımsızlık günü (1 Mart) ve kuruluş günü (25 Kasım) yapılan kutlamalardır. Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti yönetimi Bosna-Hersek bağımsızlık günü olan 1 Mart'ı kabul etmese de bölgedeki Kotor Varoš, Prijedor, Srebrenica, Bratunac, Zvornik, Janja ve diğer tersine göç eden Boşnakların olduğu yerlerde kutlanmaktadır.³²

2015 yılında Janja için önemli bir adım olarak Sırp kahramanlar, krallar ve diğer sembollerden oluşan cadde isimleri değiştirilmiştir. Yaklaşık 7 yıl boyunca vatandaşların talepleri, Boşnakların görüşme ve mücadeleleri sonucunda Janjalıların uygun gördükleri cadde isimleri kullanılabilmiştir. Janja'dan başka böyle bir talep Sırp Cumhuriyeti bölgesinin hiçbir yerinde yerine getirilmemiştir. Sırp önderlerin adlarının verildiği caddeler Janja ve Boşnak tarihinde önemli şahsiyetlerin isimleri ve savaştan önceki cadde isimleriyle değiştirilmiştir.³³

Bosna-Hersek'te tersine göç üzerinden yıllar geçmesine rağmen "*Bošnjaci povratnici*" (Dönen Boşnaklar) ifadesi hem siyasiler hem de medya tarafından kullanılmaktadır. Kamuda yer alan bu tarz ifadelerin kullanımıyla ilgili katılımcıların görüşleri de alınmıştır. Katılımcıların bir kısmı bu soruya cevap verememiştir fakat bir kısmı kendini hala dönen Boşnak olarak görmekte, bir kısmı da dönen olmadığını, aslında kendi evlerine gelmiş olduklarını ifade etmektedirler. Görüşülen uzmanlar, "dönen" ifadesinin aslında kullanılmaması gerektiğini, çünkü tersine göç üzerinden 20 yıl geçtiğini söylemektedirler. Başımam O.C. de insanlarda aşağılık kompleksi yarattığı için bu tabirin kullanılmaması gerektiğini savunmaktadır. Tersine göçten sonra Janja'da siyasette uzun dönem aktif olan din dersi öğretmeni S.B. dönen kimliği ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Biz döneli 20 yıl olduğu halde halen sosyal ve kanunsal anlamda dönen statüsümüz var. Bu şekilde federal bakanlıklardan bazı yardım hakları kazanıyoruz. O anlamda

³¹ Osmanbašić, *Povratak U Janju*, s. 222.

³² <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prvi-mart-se-slavi-i-u-kotor-varosi-prijedoru-srebrenici-bratuncu/190228098> (17.08.2020.)

³³ <https://preporodbn.com/cudo-u-janji/> (17.08.2020.)

dönen kimliği devam ediyor. Biz kendi topraklarımızda bulunmaktayız ve diğerler gibi bize de aynı davranılmasını hak ediyoruz.

4.AYRIMCILIKLA MÜCADELE

Savaşın sonra Bosna-Hersek'te etnik ayrımcılık ilk önce istihdam konusunda ortaya çıkmıştır. Tersine göç eden azınlıklar kamu kurumlarında çalışamadıkları için ayrımcılığa maruz kalmışlardır. 2000 yılında Anayasa Mahkemesi kararına göre istihdam Bosna-Hersek'te 1991'de yapılan nüfus sayımındaki etnik dağılıma uyum içinde olmalıdır. Fakat bu karar Bosna-Hersek'in tamamında uygulanmamaktadır.³⁴ Sırp Cumhuriyeti bölgesinde Boşnakları temsil eden Ramiz Salkić kamu kurumlarında ve hükümet ajanslarında istihdam konusunda Boşnaklara ayrımcılık politikası uygulandığını vurgulamaktadır.³⁵ İstihdamdan başka ayrımcılık sorununun bulunduğu diğer bir alan da eğitim kurumlarında Boşnakçanın kullanılmamasıdır.

Ayrımcılık konusunda Janja'da din dersi öğretmeni olan S.B. durumu şöyle izah etmiştir:

Burada ayrımcılık her adımda vardır. Kısacası Bosna-Hersek'te ve bu bölgede eşit statümüz olduğu halde ayrımcılık mevcuttur. Maalesef dilimizin ismi inkar edildiği eğitimden başlayarak çok sorunumuz vardır. Devlet kurumlarında istihdam konusunda da ayrımcılık var. Maalesef ayrıca Boşnaklara karşı ayrımcılık vardır. Ben bunu defalarca yaşadım ve mücadele için siyasete katıldım.

Katılımcıların bir kısmı belediyede bazı işlemleri yaparken, bazıları da çocukları okula gittiğinde ayrımcılığa maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar ayrımcılıktan bahsederken genelde tersine göçten sonraki ilk yılları kastetmektedirler. Şu an ayrımcılığın azaldığı ve örneğin kamu kuruluşlarında Boşnakların da çalıştıkları görülmektedir. Yine de nüfus oranı olarak bakıldığında Boşnakların Sırpların halen çok gerisinde kaldıklarını söylemek mümkündür.

5.EĞİTİM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Az önce de bahsedildiği gibi tersine göçten sonra ayrımcılığın en çok görüldüğü alanlardan biri eğitimidir. Tersine göçün ilk yıllarında Janjalı Boşnaklar ilkokulda (Bosna-

³⁴ Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, s. 261-262.

³⁵ <https://www.aa.com.tr/ba/politika/ramiz-salki%C4%87-jedan-od-najve%C4%87ih-problema-u-rs-je-sistemska-diskriminacija-bo%C5%A1njaka/1141504> (18.08.2020.)

Hersek'te ilkokul 9 senedir) İslami din eğitimi dersinin verilmesini talep etmişler, daha sonra okulda Ortodokslar ve Müslümanlar için ayrı ayrı din dersi okutulmaya başlanmıştır. Janja'daki okulda din eğitimi derslerinin başlangıcından itibaren çalışmakta olan ilk din dersi öğretmeni S.B. tersine göçten sonra eğitim konusundaki ayrımcılığı şöyle izah etmiştir:

Öğretmen olarak okulda çalışmaya başladığımda din dersi Aziz Sava ikonası olan sınıflarda işleniyordu. O ikonaların kaldırılması için çaba sarf ettim. Allah'a şükür din dersi konusunda iyi çalışma imkanlarımız var ama hala Bosna dili konusunda problem devam ediyor. Maalesef sadece Janja'da ve sadece Boşnakların olduğu Kozarac'taki okulda ikonaların kaldırılmasını başardık. Okuldaki gereksiz sembollerin kaldırılması ve Bosna dilinin tam kapasitede okutulmasını tek biz başardık. O dönemde ayrımcılığa karşı mücadele ettiğim için ekstremist olarak nitelendirilip işten de uzaklaştırılıyordum.

Janja'daki ilkokulda Ortodoks dini sembollerin kaldırılmasından sonra Janjalı Boşnaklar tarih, Sırpça ve coğrafya derslerinde okutulan müfredatları onaylamadıkları için Bosna-Hersek Federasyonu'ndaki eğitim programına göre işlenilmesini istediler. Katılımcılar bu konuyla ilgili genelde kendi milli kimliklerini korumak istediklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca özellikle Sırp tarih kitaplarında okutulanlara katılmamaktadırlar. Dolayısıyla bu da göçten sonra asimilasyona karşı bir tepki olarak yorumlanabilir. Din dersi öğretmeni bu derslerin başlatılması için aktif bir kişi olarak şöyle bir izahta bulunmuştur:

Bu müfredat Bosna planı ve programının parçasıdır. OSCE'nin getirdiği anlaşmadaki imzalanmış maddelerden biridir. Biz onu barışçıl bir şekilde gerçekleştirmek istedik fakat okul müdürü kabul etmedi. 2005 yılında ebeveyn ve öğrencilerin protestolarıyla okul yönetimi ve bakanlığa baskı uyguladık. Sonunda izin verildi. Ondan sonra kanunen bize ait olanı yerine getirdik. Gerçekte o okulda çocuklarımızın Sırpça, Sırp Tarihi ve Coğrafyası okutulma haksızlığını düzelttik. Biz onu düzelttik ve Allah'a şükür çocuklarımız günümüzde Bosna Dili, Bosna Tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve din eğitimi görmektedirler.

Katılımcılardan bir ebeveyn (Đ.H.) bununla ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır:

Çocuklarımız tarihimizi, ana dilimizi bilmeliler. Onlar Sırpça okusunlar. Biz Sırp Cumhuriyeti'ni Bosna-Hersek'in bir parçası olarak kabul ettik. Ondan kaçmıyoruz ama çocuklarımızın Sırp tarihi okumalarına izin veremem, çünkü onlara her şeyi farklı anlatırlar. Nasıl olur da çocuğumuz ana dilini bilmez? Sırpça, Almanca, Türkçe ya da herhangi dili öğrensin ama kendi ana dilini de korumalı. İşte onlar Bosna dili öğreniyorlar ama kâğıtta yazılmasına izin vermiyorlar.

Katılımcının Bosna dili (Bosanski jezik) okulda okutulduğu halde yazılmasına izin verilmemesine dair bu sözlerinden son dönemde dil konusunda yeni çıkan problemler kastedilmektedir. Aslında 2005 yılından itibaren Janja ilkokul müfredatında Bosna Dili yer almaktaydı ancak Sırp hükümeti kararıyla “Boşnak Halkı Dili” (*Jezik Bošnjačkog Naroda*) olarak yazılmaya başlandı ve halen bu konuda kamuda tartışmalar ve mücadeleler devam etmektedir.³⁶

Diğer ülkeler gibi Bosna-Hersek hala tek eğitim sistemine sahip değildir. Ülkede eğitim sistemini özerk bölgeler ve kantonlar belirlemektedir. Özerk bölge olan Sırp Cumhuriyeti'nin kendi entegre eğitim sistemi vardır ve Bosna-Hersek Federasyonu'nda Bilim ve Eğitim Bakanlığı varken eğitim yetkisi kantonlara devredilmiştir. Sırp Cumhuriyeti, benzersiz bir "Sırp" müfredatı ile birleşik bir eğitim sistemine sahiptir, Bosna-Hersek Federasyonu'nda ise durum daha karışık bir biçimde paralel çalışan hem “Bosna” hem de “Hırvat” müfredatı mevcuttur. Yani tek etnikli yapıya sahip kantonlarda bu iki müfredattan biri uygulanmakta fakat karışık olan kantonlarda paralel bir şekilde iki müfredat birden kullanılmaktadır. Bu da öğrencileri etnik ayrıştırmalara götürmekte hatta aynı çatı altında iki okul şeklinde durumlarla da karşılaşmaktadır.³⁷

Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti denilen özerk bölge kendi meclisi ve milli eğitim bakanlığına sahip olduğu için 2014 yılında Boşnak temsilcileri karşı oldukları halde müfredata Bosna Dili (*Bosanski Jezik*) dersi yerine “Boşnak Halkı Dili” yazılması kararı verilmiştir. Sadece Janja'da değil bölgede Boşnak öğrencilerin olduğu diğer okullarda da böyle bir sorun mevcuttur.³⁸ Tersine göçten sonra eğitim sürecinde bazı sorunlar çözüldüğü halde son dönemde yeni sorunların ortaya çıktığı görülmüştür. Boşnakların kendi programına göre eğitim görme talebi ve mücadelesi tersine göçten sonra milli bilincin ne kadar güçlendiğini göstermektedir.

³⁶ <https://www.bijeljina.org/novosti/21208/64/Pitanje-bosanskog-jezika-u-Janji.html> (19.08.2020.)

³⁷ Midhat Kapo, *Nacionalizam i Obrazovanje: Studija Slučaja Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012, s. 18-19.

³⁸ <http://www.nkp.ba/u-rs-u-u-svim-skolama-ukinuli-bosanski-sada-je-jezik-bosnjackog-naroda/> (19.08.2020.)

6.ORTODOKSLARLA ORTAK İNANIŞ VE UYGULAMALAR

Daha önce de bahsedildiği gibi Janja nüfusunun çoğu Müslümanlardan oluşmakta fakat kasabanın içinde ve etrafındaki köylerde Ortodoks Hristiyanlar yaşamaktadır. Doğal olarak asırlar boyu Müslümanlar ve Ortodoks Hristiyanlar komşuluk ilişkileri ve dayanışma içinde yaşadıklarından kültür ve inanışlar konusunda birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşim örneklerinden biri Janjalı Boşnaklarda “*Prokop*”, Sırlarda ise “*Sveti Prokopije*” olarak bilinen Aziz Procopius’dur. Sırlarda bu aziz 21 Temmuz’da kutlanmaktadır. Aziz Procopius, Roma imparatoru Diocletianus zamanında Kudüs doğumlu bir askerdir ve ismi “*Neanije*”dir (Neanias). Efsaneye göre Neanias Hristiyanları yok etmek için Diocletianus tarafından görevlendirilmiş ve yolda Pavlus gibi o da benzeri bir şeyle karşılaşmıştır. Bir deprem meydana gelmiş ve İsa onunla konuşmuştur. Ondan sonra Neanias hayatını değiştirip Hristiyan olmuştur. Kudüs’e döndükten sonra Hristiyan olduğunu beyan etmiş ve zindana atılmıştır. Zindanda tekrar İsa ona görünmüş ve Prokopije (Procopius) adını vermiştir.³⁹ Sırların yaşadığı tüm bölgelerde bu aziz kutlanmakta ve çocukların koruyucusu olarak bilinmektedir. O gün kazı kazmak, defnetmek ve yıkanmaktan kaçınılır.⁴⁰ Bosna-Hersek’in farklı yerlerinde Sveti Prokopije isimli ortodoks kiliseler vardır. Janja’ya en yakın kilise Zvornik’teki Ročević köyünde bulunmaktadır. Sveti Prokopije hakkında katılımcıların görüşleri de incelenmiştir. Onların çoğu Prokop hakkında o gün Drina Nehri’nde boğulma ihtimali nedeniyle yüzmek gerektiğini söylemiştir. Prokop’u bilenlerin çoğu ona inanmadığını beyan edip eskiden insanların daha çok dikkat ettiklerini ifade etmişlerdir. Fakat katılımcılardan çok az sayıda kişi Prokop’un olduğu gün bazı çocukların boğulma vakaları yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bir kişi (Đ.H.) Prokop’a inanmadığı halde şüpheli olduğu için o gün çocuklarının nehre gitmelerine izin vermemektedir. Günümüzde buna inanan çok az kimse bulunmaktadır. Prokopije ile ilgili Janja’da görevde bulunan başımam (O.C.) şöyle demiştir:

Janja Sırların çoğunlukta olduğu bölgede bulunduğu için ister istemez insanların bilincinde var. Ben de o Prokop hakkında bir şeyler duydum. O gün yıkanmamak lazım çünkü Drina yutabilir. Bizde Janja’da Drina kendine kurban arıyor denir. Aslında o Sırların Sveti Prokopije’sidir ve kendine kurban arar. Bu inanç bize

³⁹ <https://www.pravoslavnacrkva.ch/sr/datum/21-07-crkveni-kalendar.html> (20.08.2020.)

⁴⁰ <https://www.rtvbn.com/3959602/sveti-prokopije-poseban-praznik> (20.08.2020.)

geldi ve kültürümüze karıştı. İmanı güçlü olanlar öyle şeyleri fazla takmazlar. Günümüzde de az sayıda o gün çocuklarına Drina nehrinde yıkanmayı yasaklayanlar var.

Ortodokslarla ortak inanış ve uygulamalar arasında 2 Ağustos'ta kutlanan İlindan veya Alidun de vardır. İlija (İlyas) Slav yıldırım tanrısı Perun'un Hristiyanlaştırılmış şeklidir. Bu bayramın Türkçe ifade şekli Alicün de İliya'nın (İlyas) Ali ile değiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu isim Türçedeki Ali ve gün birleşiminden gelmektedir. Bosna-Hersek'te Alicün genelde eğlence içinde farklı yerleşim yerlerinde kutlanmaktadır.⁴¹ Bu bayram İslamlaştırılmış şekilde devam ettirilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Ilindan veya Alidun'u Bosna-Hersek'teki Hırvatlar, Sırpalar ve Boşnaklar da kutlamaktadır. Bosna-Hersek'teki Hırvatlar ise Aziz İlyası Bosna-Hersek'in koruyucusu olarak kutlamaktadırlar.⁴² Janja'da da aynı şekilde insanlar 2 Ağustos gününde ailece çarşıya çıkarak kutlama yapmaktadırlar. Janja'da Boşnakların kutlama yaptığı aynı günde Ortodokslar Aziz İliyasını kutlamaktadırlar fakat Alicün yerine daha çok panayır anlamına gelen "vašer" demektedirler. Çünkü her yıl o gün geldiğinde panayırcılar stantlar kurarak eğlence merkezlerini açmaktadırlar.

Katılımcıların anlattıklarına göre Aziz İlyas Janja Kilisesinin azizi olarak bilinmektedir. Zaten Janja'daki Ortodoks kilisesinin adı da "Crkva Svetog İlije" (Aziz İlyas'ın Kilisesi)'dir. Ortodokslar 2 Ağustos sabahı kilisede ayin yapmakta ve öğlene kadar ayin devam etmektedir. Katılımcılar Alicün ile ilgili meşhur olan "Do podne İlija od podne Alija" (Öğlene kadar İlyas, öğleden sonra Ali) sözünden de bahsetmişlerdir. Alicün kutlamalarında dönüşten sonra da bir değişiklik olmamıştır. Yani aynı şekilde Sırpalar sabah kilisede ayin yapmakta ve öğleden sonra Boşnaklar çarşıya çıkmaktadırlar. Çarşıda da eskiden olduğu gibi panayırlar ve canlı müzikler sürdürülmektedir.

Ortodokslarla ortak uygulamalar konusunda eskiden Müslümanlar ve Hristiyanların cami ve kilise inşaatı sırasında birlikte bağış yaptıklarından çalışmanın önceki bölümlerinde bahsedilmişti. Tersine göçten sonra bu uygulamaların devam edip etmediğiyle ilgili katılımcı görüşleri alınmıştır. Tersine göç sürecinde camilerin yeniden inşa edilmesi sırasında bazı Sırp bireyler bağışta bulunmuş hatta varlıklı iş adamları da

⁴¹ Elvir Duranović, *Elementi Staroslavenske Tradicije u Kulturi Bošnjaka: Odnos Islamskih Učenjaka u Bosni i Hercegovini Prema Njima*, 2011, s. 131-132.

⁴² <https://www.vecernji.ba/sveti-ilija-zastitnik-bosne-i-hercegovine-433510> (24.08.2020.)

bu bağışlara katılmıştır. Katılımcılar genelde Müslümanların savaştan önce kilise inşaatı veya restorasyonu sırasında bağış yaptıklarını söylemişlerdir. Bazıları da kiliseye karşı saygılı olduklarını ve onların da Allah'ın evleri olarak kabul edildiğini ifade etmişlerdir. Sadece bir kişi savaştan sonra kilise inşaatı için para verdiğini söylemiş, bir kişi de açıkça kiliseye para verilmez demiştir. Kilise ve cami bağışlarıyla ilgili başımam O.C. şöyle bir izahta bulunmuştur:

Janja'da camilerin inşası sırasında bazı Sırpların gelip bağışta buldukları durumlar vardı. İmkanları dahilinde daha küçük bağışlar da vardı. Hatta varlıklı Sırp iş adamları da yardımda bulundular. Bazı malzemeleri onlardan satın almak zorunda olduğumuz için camilerin inşası söz konusu olduğunda iyi bir indirim yapıyorlardı. Devam etti. Zor zamanlar olsa da verenler kendi hemşehrilerinden korktukları için kimliklerinin öğrenilmemesini rica ediyorlardı.

SONUÇ

1992 yılında Bosna-Hersek'te Bijeljina şehrinin Sırp güçleri tarafından ele geçirilmesinden Janja kasabası da işgal edilmiştir. Janja savaşın sonuna kadar Sırp yönetimi altında kalmış ve 1995'te imzalanan Dayton Antlaşması'yla Sırp Cumhuriyeti bölgesine katılmıştır. İşgal yıllarında Janjalı Boşnakları zorunlu göçe sevk eden birçok cinayet, yağmalama ve benzeri vakalar meydana gelmiştir. 1994 yılında Sırp yönetiminin aldığı siyasi karar üzerine Janja'da toplu tehcir başlamıştır. Tehcir edilen vatandaşlar Majeвица Dağı'na bırakılarak özgür Tuzla bölgesine gönderilmiş, Janjalı Boşnakların evlerine ise diğer bölgelerden göç eden Sırp aileler yerleştirilmiştir. Janjalıların bir kısmı da Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerine göç etmiştir.

1997'den itibaren geriye dönüşler başlamış olsa da en yoğun tersine göç 2000 yılından itibaren yaşanmıştır. İlk dönemde Boşnaklar ve Sırlar arasındaki ilişkiler mesafeli olsa da zamanla bu mesafeler kırılıp normal hayata dönüş başlamıştır. Tersine göç süreci sayesinde Janja kasabasında Boşnak çoğunluk tekrar sağlanmıştır. Göç sonrası Janjalılar kendi dini ve sosyal kuruluşlarının inşasına çalışmışlardır. İlk cami için düzenlenen açılış törenine oldukça kalabalık bir katılım sağlanmış ve o dönemde Bosna-Hersek'teki en kalabalık cami açılışlarından biri olarak anılmıştır. Janja'da camilerin yeniden açılışı tersine göç eden Boşnaklara bir güven hissi vermiş ve motivasyon kaynağı olmuştur. Dini hayat giderek normalleşme seviyesine ulaşmış ve daha ileri adımlar atılarak İslami terbiye amacıyla anaokulu çağındaki çocuklar için bir sınıf ve oyun salonu açılmıştır. Tersine göçten sonra dini okullara karşı bir ilgi artışı tespit edilmiş hatta bu ilgi, sonucunda Janjalı hafızların yetişmesini sağlamıştır. Savaşta öldürülen Boşnak siviller için cami bahçesinde bir anıt yapılmış ve her yıl anma etkinlikleri düzenlenerek toplumsal hafıza oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bosna'da savaş ve sonrasında çok fazla sayıda selefi grup ortaya çıkmıştır. Ancak Janja bu akımdan çok az etkilenmiştir ve büyük çoğunluk geleneksel İslam anlayışını devam ettirmektedir. Savaş sonrası cami cemaatinde eski nüfusa oranla kısmi bir artış gözlenmektedir ve eskiye oranla daha fazla genç camiye gelmektedir. Savaş öncesi başörtülü kadın yok denecek kadar az iken tersine göçten sonra tesettürü tercih edenlerin sayısı artmıştır. Medreseye ilginin artışından dolayı tersine göçten

sonra ilk hafızların çıkması da önemli gelişmeler arasındadır. Ayrıca dini hayatın ev dışına çıkarak iftar programları, bayram programları ve diğerler uygulamalarla kamusal alana taşması bir dindarlaşma olarak görülebilir. Çocuklarına eski Boşnak isimlerini verenler azalmış, ebeveynler daha çok modern isimleri veya sahabe isimlerini vermeye başlamıştır. Kasabada önceden bilinmeyen *akika* yani çocuk için kurban kesme âdeti yaygınlaşma eğilimindedir.

Fakat bunların yanında Ramazan ayında oruç tutanlara saygının ve bayramlarda akraba ziyaretlerinin azaldığı da tespit edilmiştir. İmamlara ve hacılara karşı gösterilen saygıda yaşanan azalış da bir otorite bunalımı yaşandığının göstergesidir. Hem nüfusun eski yoğunluğunu kaybetmesi hem de ülkedeki selefi anlayışın uzantısı neticesinde mevlit törenleri de azalmıştır. Diğer taraftan insanların daha çok okuyup araştırmaları ve hocaların uyarıları sayesinde eski yerel örf, adet ve halk inançlarının azalması hatta yok olması söz konusudur. Halk inançları arasında ölümden sonra (cenaze günü, yedinci gün, 40. gün, 6. ay) ölünün ruhuna *tevhid* okuma âdeti eskisi gibi yaygındır. Kasabada büyü ve muska yapma uygulamaları azalmış, bunları yapan kimse kalmamış, fakat tedavi amaçlı okumalar (*rukye*) ortaya çıkmıştır.

Janja nüfusunun çoğunluğu Müslüman Boşnaklardan oluşsa da kasabanın içinde ve etrafındaki köylerde Ortodoks Sırp nüfusun olması doğal olarak iki topluluğun birbirlerinden etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur. Asırlar boyu komşuluk yapıldığı ve dayanışma içerisinde yaşandığı için Janjalı Müslümanlarda ve Ortodokslarda “Prokop” ve “Sveti Ilija” veya “Aliğun” gibi bazı ortak inanışlar ve bayramlar vardır. Fakat bu inanışların daha çok savaştan önce yaygın olduğu ve tersine göçten sonra azaldığı tespit edilmiştir. Tersine göçten sonra Prokop’a çok az kimse inanmakta ama Alicün Boşnaklarda halen panayır şeklinde kutlanmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak savaş sonrası Janjalı Boşnaklarda dinî ve millî kimliğin gittikçe kuvvetlendiğini söylemek mümkündür. Savaş öncesine göre gençlerin camiye katılımında ve kadınların örtünmesinde hissedilir bir artış vardır, ancak din adamlarına duyulan saygı ve ramazana hürmette bir gerileme gözükmektedir. Bu da Janja'daki dinî gelişmelerin dünyadaki genel durum ve konjonktürel şartların etkisiyle doğrusal değil dalgalı bir seyir izlediğini göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIGÜZEL Yusuf, *Göç Sosyolojisi*, 3. b., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2019.
- AKDOĞAN Ali, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. b., 2019.
- AKINCI Buket, Ahmet Nergiz, Ercan Gedik, "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, (Temmuz-Aralık 2015), ss. 58-83.
- APAYDIN H. Yunus, "Tesettür", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, C. 40, ss. 538-543.
- AŞKIN Deniz, *Göçmen Gençlerde Kültürel Dönüşüm Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: İnegöl Huzur Mahallesi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- ATAR Fahrettin, "Akıka", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, C. 2, ss. 263-264.
- BAŞEL Halis, "İç Göçün Sonuçları ve İşgücüne Etkileri", *Journal of Social Policy Conferences*, C. 0, S. 51 (Ekim 2010), ss. 287-321.
- BAYRAKTAR İbrahim, "Bayram", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 5, s. 259-260.
- BERGER Peter L., Thomas Luckman, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, Ankara: Atıf Yayınları, 2018.
- BHUGRA Dinesh, Harry Minas, "Migration and Mental Health." *Acta Psychiatrica Scandinavica*, S. 109 (2004), ss. 243–258.
- BİLGİN Vejdi, *Bizi Kuşatan Toplum/Sosyolojiye Giriş*, 7. b., Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- BİLGİN Vejdi, *İbadet: Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal*, Bursa: Emin Yayınları, 2. b., 2014.
- BOZKURT Güvenç, *İnsan ve kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974.

- BOZKURT Nebi, "Bayram", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 5, ss. 261-263.
- BULAK Abdulnasır, *Göç Olgusuna Teorik Bir Bakış*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- CASTLES Stephen, Hein De Haas, Mark J. Miller, *The Age Of Migration- International Population Movements in the Modern World*, New York: Paigrave Macmillan, 5. b., 2014.
- ÇAĞLAYAN Savaş, "Göç Kuramları, Göç Ve Göçmen İlişkisi". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17 (Aralık 2006), ss. 67-91.
- ÇAYAN Onur, *Uluslararası İşgücü Göçü Ve İşsizlik Üzerine Etkisi: 2009-2015 Yılları Arası Türkiye İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- DEMİRCİ Kürşat, "Uğursuzluk", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, C. 42, ss. 52-53.
- DURANOVIĆ Elvir, "Tradicija Mevluda u Bosni i Hercegovini u Prvoj Polovini XX Stoljeća", *Glasnik*, S. 11-12 (2015), ss. 1103-1116.
- DURANOVIĆ Elvir, *Elementi Staroslavenske Tradicije u Kulturi Bošnjaka-Odnos Islamskih Učenjaka u Bosni i Hercegovini Prema Njima*, Bugojno: Elvir Duranović, 2011.
- EKİCİ Süleyman, Gökhan Tuncel, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5. S. 1 (Ocak 2016), ss. 9-22.
- EYERMAN Ron, *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- FREDERIKS Martha, "Religion, Migration, and Identity: A Conceptual and Theoretical Exploration", *Religion, Migration, and Identity: Methodological and Theological Explorations*, ed. Martha Frederiks, Dorottya Nagy, Boston: Brill, 2016, ss. 9-29.
- GEDİKOĞLU Sümeyye, *Toplumsal Hafızanın Geriye Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

- GMELCH George, "Return Migration", *Annual Review of Anthropology*, C. 9 (1980), ss. 135–159.
- GÖRGÜN Tahsin, "Hac", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, C. 14, ss. 397-399.
- GÜLLÜPINAR Fuat, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4 (2014), ss. 53-85.
- GÜNAY Hacı Mehmet, "Ramazan", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, C. 34, ss. 433-435.
- GÜRKAN Mustafa, *Sosyolojik Açından Göç Ve Yasadışı Göç Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- HÖLEKEKLİ Hayati, "İbadet, Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, C. 19, ss. 248-252.
- HUKOVIĆ Muhamed, Alija Sadiković, *Život i djelo muderrisa Alije Sadikovića*, Sarajevo: Gazi Husrevbegova biblioteka, 1987.
- IŞIK Nazım, *Göç, Kültür Ve Kimlik Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: Sakarya İli Küpçüler Ve Güneşler Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir, 2018.
- KAPO Midhat, *Nacionalizam i Obrazovanje: Studija slučaja Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012.
- KARČIĆ Fikret, "Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH", *Novi Muallim*, S. 56 (2013), ss. 50-55.
- KEPENEK Emek Barış, Tülay Uğuzman, "Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeni Yol Köyü Örneği", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C.18, S. 40/2 (2018), ss. 11-36.
- KOCA Ferhat, "İbadet", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, C. 19, ss. 240-247.
- KORKMAZ Arif, "Göç ve Din", *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyigit, Konya: Palet Yayınları, 2013.

- KORKMAZ Arif, *Göç ve Din (İsveç'teki Kululular Örneği)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.
- KULENOVIĆ Salih, "Janja–etnološka monografija", *Članci I Građa Za Kulturnu Istoriju Istočne Bosne*, Muzej Istočne Bosne Tuzla, C. 13, 1980, ss. 163-209.
- KURT Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 17. b., 2018.
- LEE, Everett S., "A Theory of Migration." *Demography*, C. 3, S. 1 (1966), ss. 47–57.
- MASSEY, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, and J. Edward Taylor. "Theories of International Migration: A Review and Appraisal" *Population and Development Review* C. 19, S. 3 (1993), ss. 431-66.
- NAS Fethi, "Göç ve Göçün Yol Açtığı Sorunlar", *Göç Sosyolojisi: Farklı Boyutlarıyla Göç*, ed. Rıdvan Şimşek, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018, ss. 73-94.
- NENADIĆ Mario, Nermina Džepar-Ganibegović (ed), "Comparative Analysis on Access to Rights of Refugees and Displaced Persons", Sarajevo: Ministry for Human Rights and Refugees, 2005,
<http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UparednaAnalizaEngleski.pdf> (14.07.2020.)
- NURKIĆ Mahmud, *Janja i Janjarci Kroz Historiju*, Tuzla: BZK Preporod Tuzla, 2010.
- OSMANBAŠIĆ Asim, *Janja-Dragulj Sa Drine*, Tuzla: Udruženje Bosna i Hercegovina Nörrkmping Sverige, 2. b, 2002.
- OSMANBAŠIĆ Asim, *Povratak U Janju*, Janja: BZK Preporod Bijeljina-Janja, 2008.
- ÖNER N. Aslı Şirin, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- ÖZEL Ahmet, "Mevlid", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, ss. 475-479.
- ÖZKAN R., "Göç Olgusu ve Toplumsal Yapıya Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 33 S. 47 (2019), ss. 127-145,

- ÖZTÜRK Ali, "Göçün Metafiziği ve İmajolojisi Üzerine", *Göç Sosyolojisi: Farklı Boyutlarıyla Göç*, ed. Rıdvan Şimşek, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018, ss. 1-48.
- ÖZYAKIŞIR Deniz, *İç Göç Hareketleri Ve Geriye (Tersine) Göçün Belirleyicileri: Tra 2 Bölgesinden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul'a Gerçekleşen Göç Üzerine Bir Saha Araştırması*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- PERRUCHOUD Richard, Jillyanne Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, 2. b., Uluslararası Göç Örgütü, t.y.
- PETERSEN, William. "A General Typology of Migration." *American Sociological Review*, C. 23, S. 3, 1958, ss. 256–266.
- PLÜSS Caroline, "Göç ve Küreselleşen Din", çev. İlkay Şahin, *Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya*, ed. Peter B. Clarke, çev. ed. İhsan Çapcıoğlu, Ankara: İmge Kitabevi, 2012, ss. 295-316.
- RAMADAN Nefize Behatin, *Göçün İnsanlar Üzerindeki Etkisinin Sosyal Bağlamda Araştırılması: Bulgaristan Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- RAVENSTEIN E. G., "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, C.48, S. 2 (1885), ss. 167-235.
- SOLGUN Cansu, Gülgün Durat, "Göç Ve Ruh Sağlığı", *Journal of Human Rhythm*, C. 3, S. 3 (Eylül 2017), ss. 137-144.
- STOUFFER, Samuel A., "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance", *American Sociological Review*, C. 5, S. 6 (1940), ss. 845–867.
- TANYU Hikmet, "Büyü", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, C. 6, ss. 501-506.
- TEKİN Ferhat, "Kültürel Travma Olarak Zorunlu Göç", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25 (Şubat 2015) ss. 91-100.
- TRBIĆ Jusuf, *Čuvari Vremena*, Bijeljina/Sarajevo: BZK Preporod Sarajevo/ BZK Preporod Bijeljina, 2. b., 2018.

- TRBIĆ Jusuf, *Istine i Laži*, Sarajevo/Bijeljina: BZK Preporod Sarajevo-BZK Preporod Bijeljina, 2013.
- TRBIĆ Jusuf, *Majstori Mraka I*, Lukavac: Nik Kujundžić, 2007.
- TRBIĆ Jusuf, *Majstori Mraka II*, Lukavac: Nik Kujundžić, 2007.
- TUZCU Ayla, Kerime Bademli, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C. 6, S. 1 (Kasım 2014), ss. 56-66.
- TÜMTAŞ Mim Sertaç, Cem Ergun, "Göçün Toplumsal Ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.21, S.4 (2016), ss.1347-1359.
- YANG Fenggang, Helen Rose Ebaugh, "Yeni Göçmen Dinler'deki Değişimler ve Küresel Etkileri", *Din Sosyolojisi Klasik Ve Çağdaş Yaklaşımlar I*, çev. İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006, ss. 155-190.
- YILDIRIM Ali, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. b., Ankara: Seçkin yayıncılık, 2018.
- YILDIRIM Kazım, "Göçün Aile Üzerindeki Etkisi," <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/YILDIRIM-Kaz%c4%b1m-G%c3%96%c3%87%c3%9cN-A%c4%b0LE-%c3%9cZER%c4%b0NDEK%c4%b0-ETK%c4%b0S%c4%b0.pdf> (23.03.2020).
- YILMAZ-ŞENER Meltem, Gonca Türgen, "Kesin Dönüş mü, Yoksa Tekrar Göç Etme Hazırlığı mı? Nitelikli Türk Göçmenlerin Almanya Ve Amerika'dan Geriye Göçü", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 1 (2018), ss. 311-377.
- YÜCEL YÖNLÜ Kübra, *Batı Eksenli Dünya Düzeni ve Türkiye'ye Gelen Dış Göç Dinamiği: Göç Sosyolojisi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018.
- ZAFER Ayşenur Bilge, "Göç Çalışmaları İçin Bir Anahtar Olarak "Kültürleşme" Kavramı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S. 30 (2016), ss. 75-92.

Internet Kaynakları:

<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kozarac-grad-obnovljen-iz-ljubavi-i-inata>
(28.08.2020.)

<http://vkbi.ba/index.php/bs/16-bosnjacki-sabor> (15.08.2020.)

<http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UporednaAnalizaEngleski.pdf> (14.07.2020.)

<http://www.nkp.ba/u-rs-u-u-svim-skolama-ukinuli-bosanski-sada-je-jezik-bosnjackog-naroda/> (19.08.2020.)

<http://www.statistika.ba/?show=12&id=20036> (25.08.2020.)

<http://www.statistika.ba/?show=12&id=20036#link1> (24.08.2020)

<https://mizjanja.ba/dzemat-atik-dzamije/>, (23.06.2020.)

<https://mizjanja.ba/vijesti/dan-sehida/> (07.08.2020).

<https://mizjanja.ba/vijesti/obiljezavanje-7-godisnjice-otvaranja-sehidskog-spomenu-obiljezja-u-janji/> (24.07.2020)

https://mrv.ba/wp-content/uploads/2020/06/izvjestaj_zastita_svetih_mjesta_februar_2016_BXz.pdf (24.07.2020)

<https://preporodbn.com/cudo-u-janji/> (17.08.2020.)

<https://sozluk.gov.tr/>, (15.11.2019.).

<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/jedan-od-najtu%C5%BEnijih-dana-u-historiji-janje-zajedno-s-atik-d%C5%BEamijom-sa-zemljom-sravnen-i-mezar-kulinkapetana-/1803981> (02.07.2020.)

<https://www.aa.com.tr/ba/politika/ramiz-salki%C4%87-jedan-od-najve%C4%87ih-problema-u-rs-je-sistemska-diskriminacija-bo%C5%A1njaka/1141504>
(18.08.2020.)

<https://www.bijeljina.org/novosti/21208/64/Pitanje-bosanskog-jezika-u-Janji.html>
(19.08.2020.)

<https://www.halal.ba/index.php/ba/faq-2> (14.08.2020)

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/prvi-mart-se-slavi-i-u-kotor-varosi-prijedoru-srebrenici-bratuncu/190228098> (17.08.2020.)

<https://www.pravoslavnacrkva.ch/sr/datum/21-07-crkveni-kalendar.html>
(20.08.2020.)

<https://www.preporod.com/index.php/duhovnost/tradicija/item/3421-detajno-o-bajramskim-propisima-i-obicajima> (28.07.2020.)

<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/islamska-zajednica/medzlisi/item/10851-hafiz-camic-janja-dala-31-ucenika-i-ucenice-u-medresu> (23.07.2020)

<https://www.rtvbn.com/3959602/sveti-prokopije-poseban-praznik> (20.08.2020.)

<https://www.slobodnaevropa.org/a/706857.html> (28.08.2020.)

<https://www.vecernji.ba/sveti-ilija-zastitnik-bosne-i-hercegovine-433510>
(24.08.2020.)

EKLER

EK-1: KATILIMCI LİSTESİ

1. I.G., (37), sosyoloji mezunu, erkek
2. H.V., (75), ev hanımı,
3. O.C., (47), başımam, erkek
4. I.M., (85), emekli, erkek,
5. H.K., (84), emekli, erkek
6. A.O., (74), emekli, erkek
7. H.C., (77), tıp teknisyeni, emekli, erkek
8. M.P., (80), emekli, erkek
9. M.K., (63), emekli, erkek
10. S.B.,(43), din dersi öğretmeni, erkek
11. H.Đ., (57), ticaret meslek okulu mezunu, ev hanımı
12. A.D., (56), ev hanımı,
13. A.M., (47), tüccar, kadın
14. M.H., (75), inşaat meslek okulu mezunu, emekli, erkek
15. M.P.,(69), emekli, erkek,
16. B.P.,(52), elektrikçi, erkek,
17. E.S., (83), emekli, kadın
18. S.D., (53), ev hanımı,
19. N.G., (51), tüccar, kadın
20. S.G., (61), iktisat lisesi mezunu, emekli, kadın
21. F.D.,(54), kadın
22. E.B., (68), emekli, kadın
23. F.B., (63), iktisat mezunu, erkek

EK-2: MÜLAKAT FORMU

1. Bosna savaşına kadar Janja'da Boşnak-Sırp ilişkileri nasıldı?
2. Janja'da karışık evlilikler var mıydı ve bugün var mı?
3. Janja'da Boşnakların ve Sırpaların birlikte kutladıkları günler ve ortak inanışlar var mıydı? Varsa açıklar mısınız?
4. Din bir Janjalının hayatında ne kadar yer alıyordu?
5. Savaştan önce kendinizi bir dini toplum ya da milli toplum olarak görüyor muydunuz?
6. Savaştan önce bir Janjalı için eğitim ne kadar önemseniyordu?
7. Savaştan önce Janja'da dinin kurumsal organizasyonu nasıldı? (uzman sorusu)
8. Savaştan önce imamların ve alimlerin toplumdaki yeri nasıldı?
9. Savaşın tam ramazanda başlaması sizi nasıl etkiledi?
10. İşgal yıllarında Janjlıların ekonomik durumu nasıldı?
11. Camiler yıkıldıktan sonra dini hayat nasıl devam ediyordu?
12. Camilerin Sırp tarafından yıkılması size nasıl bir mesaj verdi?
13. Savaş zamanında göç etme nedeniniz neydi?
14. Milkiyet çiftlerin öldürülmesi sizi nasıl etkiledi?
15. Janja'da meydana gelen hırsızlıklar veya benzeri vakalar sizi nasıl etkiledi?
16. Zorunlu göç sırasında size nasıl davranıldı?
17. Göç ettiğiniz yerdeki insanlar sizi nasıl karşıladı?
18. Tuzla'da Sırp evlerinde kalmayı reddetme sebebiniz nedir?
19. Savaş bittikten sonra Janja'ya tekrar döneceğinize inanıyor muydunuz?
20. Tuzla ve diğer yerleşim yerlerinde kalırken kendinizi mülteci olarak görüyor muydunuz?
21. Göç ettiğiniz yerde ekonomik durum nasıldı? Yeterli geçim sağlayabiliyor muydunuz?
22. Göç ettiğiniz yerde Janjalılar kendilerini nasıl organize ediyorlardı?
23. Dönmenize etki eden faktörler neydi?
24. Dönüş sırasında evlerinizde yerleşen Sırp tepkisi nasıldı?
25. Dönüş sürecinde Sırp ile aranız nasıldı?
26. Camilerin tekrar inşa edilmesine kadar dini hayat nasıl organize ediliyordu?
27. Camilerin açılışı dini hayata nasıl bir katkı verdi?

28. Tuzla'daki hayat sizin dini ve milli kimliğinizi nasıl etkiledi?
29. Sürgün ve dönüş sizde nasıl bir psikolojik etki bıraktı?
30. Sizce dönüş hedefine ulaştı mı? Kalıcı olduğunu söyleyebiliyor musunuz?
31. Bosna-Hersek televizyonlarında ve bazı siyasetçilerin ifadelerinde sizden bahsedilirken “Dönen Boşnaklar” ve buna benzer ifadeler kullanılıyor. Siz bunu nasıl anlıyorsunuz?
32. Dini inanç ve uygulamalarımızın değişip değişmediğini açıklar mısınız? Boşnakların geleneksel İslam anlayışını mı uygulamaya devam ettirmeye çalışıyorsunuz ya da yeni bir arayış içerisinde misiniz?
33. Döndükten sonra ayrımcılığa maruz kaldınız mı? Evet ise açıklar mısınız?
34. Eğitim sürecinde öğrenciler sıkıntılarla karşılaştı mı?
35. İlk okulda Bosna Dili, Tarih, Coğrafya ve Din eğitimi Boşnakların eğitim planı ve programına göre uygulanmasını istediniz? Bunların sebepleri nedir?
36. Prokopa hala inanıyor musunuz?
37. 2 Ağustos'ta Boşnaklarda Aliğun (Alicün), Sırp'larda ise Aziz Iliya denk oluyor. Janja'da herkes o gün panayır günü olarak hatırlar. Göçten önce ve sonra Boşnaklar ve Sırp'lar bu günü nasıl kutluyorlar?
38. Eskiden Janja'da cami veya kilise inşa edilirken Boşnaklar ve Sırp'lar birlikte inşaat için bağış yapmaktaydılar. Günümüzde bunlar devam ediyor mu?
39. Dönüşten sonra camide beş vakit namaza katılım değişti mi?
40. Savaştan önce ramazanları ve dönüşten sonraki ramazanları kıyaslayabilir misiniz? (Oruç, oruç tutanlara saygı, içki tüketimi)
41. Hac size ne ifade ediyor ve bir hacının toplumdaki yeri nedir?
42. Bayramlar savaştan önce ve dönüşten sonra Janja'da nasıl kutlanıyordu? Adetlerde bir değişiklik oldu mu? (Akraba ziyaretleri, tebrikler, komşuluk ilişkileri)
43. Dönüşten önce tesettür ne ifade ediyordu ve dönüşten sonra nasıl algılanıyor? Bir genç kız kapanırsa insanların tepkisi nasıl olur?
44. Dönüşten önce medreseye gitmeye nasıl bakılıyordu ve dönüşten sonra nasıl bakılıyor?
45. Savaştan önce mevlit geleneği nasıl uygulanıyordu ve dönüşten sonra mevlit nasıl uygulanıyor? Sizin için mevlit ne ifade ediyor?

46. Dönüşten sonra Janja'da başka İslami düşünceyi benimseyen insanlar ortaya çıktı mı?
47. Bir kişi sakal bırakırsa nasıl yorumlarsınız?
48. Dönüşten sonra isim takmalarda bir değişiklik var mı? (Mesela Muhammed ya da diğer peygamberler isimleri arttı mı?)
49. Doğum ile ilgili adetler değişti mi?
50. Ölüm ile ilgili inançlar değişti mi? (Ölüm ile ilgili tevhid okumaları değişti mi? Artış var mı?)
51. Dönüşten önce ve sonra uğur/uğursuzluk ile ilgili inançlar nasıldır?
52. Sihir, büyü, muska ile ilgili inançlar savaştan önce mevcut muydu ve dönüşten sonra değişiklik var mı? (İnsanlar daha çok hocalara mı başvuruyorlar?)
53. Bayramdan önce ölü için kurban kesimi adeti uygulanıyor mu?